

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
תכנית "אופקים"

מניעים לשימוש מתוכנן בדמויותיהן של האלות אפרודיטה-ונוס ומא-בלונה בתעמולה הסולאנית

פרוייקט מסכם בתוכנית "אופקים"
מנחה: ד"ר אורי אמיתי

שחר רונן
דצמבר 2007

עבודה זו מודפסת משני צידי הדף, על מנת לחסוך בנייר.

תוכן העניינים

4	מבוא	
7	1 ונוס-אפרודיטה	
7	1.1 הקשר בין ונוס-אפרודיטה וסולא	
9	1.2 אם הרומאים	
12	1.3 אלה כל-איטלקית	
14	1.4 אלה לוחמת	
17	1.5 האם עשה סולא שימוש מתוכנן בדמות ונוס בתעמולתו?	
22	2 מא-בלונה	
24	2.1 מא-בלונה ב"חיי סולא"	
26	2.2 בלונה והרופינים	
27	2.3 אלה אנטי-סמניטית	
29	2.4 מא	
33	3 ונוס ומא-בלונה: שתיים שהן אחת?	
34	3.1 אפרודיטה מאפרודיסיאס כאלה לוחמת	
35	3.2 מא-בלונה כאלה-אם	
37	3.3 הגרזן	
38	3.4 פרשנות מחודשת בראי הדמיון בין האלות	
42	ביבליוגרפיה	

מבוא

רומא, תחילת המאה הראשונה לפנה"ס. המלחמה הממושכת ביוגורתא, שנסתיימה בניצחון הרומאים בשנת 105 לפנה"ס, החלה כבר להישכח, ואף המסע נגד הטוטונים והקימברים הושלם בהצלחה. לכאורה, כל שנתו הוא להעניק לגאיוס מאריוס את הטריומף שלו, לאי-אלו מצביאים אחרים – את תהלוכות הניצחון שלהם, ולחזור לעבד את שדות החיטה. אולם, הימים התמימים של קינקינטוס חלפו לבלי שוב; עבור רומא של מאריוס – אמנם עדיין רפובליקה, אבל כבר אימפריה, שצבאה מורכב מחיילים רומאיים שכירים-למחצה וחסרי-כל ומלוחמים שנשלחו על-ידי ערים איטלקיות בעלות-ברית, המצפים כולם לגמול על שירותם – הניצחון לא היה האות לפתוח בחגיגות, אלא סימן שהחגיגה נגמרה ויש לפרוע את החשבון. שדה הקרב הועתק אפוא מגאליה אל הפורום ואל רחובות רומא; החיילים המשוחררים רצו קרקעות, ובעלות-הברית – אזרחות, שהייתה מאפשרת להם להשתלב בפוליטיקה הרומית;¹ ברקע עמד גם המאבק בין עשרות השנים בין מעמד הסנאטורים למעמד הפרשים. בסוף שנת 91, לאחר שברור היה כי הטריבון ליוויס דרוסוס, פטרונם של האיטלקים, נכשל בניסיונותיו להעביר חקיקה שתבטיח הענקת אזרחות לבעלות-הברית, פרצה מלחמה.

אחד המצביאים שהשתתף בכל המלחמות שהוזכרו לעיל, ואף התבלט בהן, היה לוקיוס קורנליוס סולא, בן למשפחה פאטריקית מכובדת שירדה מנכסיה. סולא שירת כקוואיסטור תחת פיקודו של מאריוס בעת מלחמתו ביוגורתא, והיה אחראי לכידתו של האחרון. אחר-כך השתלב בחיים הפוליטיים ברומא: סולא נבחר למשרת פראיטור בשנת 97, ונשלח בשנה שלאחר מכן לקפדוקיה, להשיב לשלטון את מלך ארמניה שהודח על-ידי מיתרידאטס מלך פונטוס. משסיים את שליחותו, חזר סולא לרומא, וכשפרצה מלחמת הבעלות-הברית התמנה ללגאט באחד הצבאות. לאחר שהוסיף הצטיינות במלחמת בעלות-הברית להישגיו המרשימים בלאו-הכי, נבחר סולא להיות הקונסול של 88. בתום שנת הכהונה שלו, סולא ציפה לקבל את הפיקוד נגד מיתרידאטס, אולם מאריוס הזקן חמד גם הוא את התפקיד; לכן, חבר האחרון אל פובליוס סולפיקיוס רופוס, שהיה טריבון באותה שנה. סולפיקיוס יזם סדרת חוקים פופולאריים, ביניהם העברת הפיקוד באסיה לידי מאריוס ורישום איטלקים ועבדים משוחררים בכל השבטים – שינוי שהיה מחזק את כוחם של האזרחים החדשים. בין תומכי סולפיקיוס ותומכי סולא התפתחה התנגשות אלימה, ולאחר שחתנו של סולא נהרג, נכנע האחרון וברח אל צבאו, שצר אותה עת על נולא. בהעדרו של סולא, העביר סולפיקיוס את כל חוקיו.

סולא, שסירב להשלים עם אובדן הפיקוד, ביצע מעשה חסר תקדים: הוא עלה על רומא בראש ששת לגיונותיו וכבש את העיר בתום קרב קצר. הוא רדף את מתנגדיו, ביטל את חוקיו של סולפיקיוס, העביר כמה חוקים משלו

¹ הרקע ההיסטורי למבוא נלקח מי. שצמן, *תולדות הרפובליקה הרומית*, ירושלים: מאגנס, 1989, עמ' 378-394.

ויצא למזרח. כך נתן סולא את האות לפרוץ מלחמת אזרחים עקובה מדם, שהסתיימה רק לאחר שסולא כבש את רומא בפעם השנייה, בשנת 82, ומונה לדיקטטור.

כיצד לנצח במלחמת אזרחים?

המצביא הטוב ביותר אינו יכול לנצח ללא חיילים נאמנים, והמדינאי הטוב ביותר אינו יכול לנהל מדינה ללא תמיכת אזרחיה, או לפחות תמיכת האזרחים החזקים יותר – וסולא אינו יוצא דופן. סולא לא נסמך רק על הישגיו הצבאיים, על מוצאו המכובד ועל הונו, אלא השתמש לעתים תכופות בעורמתו, עד כדי כך שיריבו קארבו אמר שמבין השועל והאריה השוכנים יחדיו בנפשו של סולא, השועל מטריד אותו יותר.² למרות היותו מצביא מצליח וכריזמטי, נראה שקשה היה לציבור ברומא לעכל את מעשיו הקיצוניים של סולא, ואין בכך כל פלא: טבעי ששובו של מנהיג לעירו בראש צבא, שנים מעטות לאחר שכבש אותה, נטש אותה והוצא בה אל מחוץ לחוק³ יעורר חרדה בקרב האזרחים. לכן, היה צריך סולא לשפר את תדמיתו בקרב אזרחי רומא ועמי איטליה⁴ – שהוכתמה שוב ושוב על-ידי מאריוס ויורשיו. הדברים אמורים גם באזורים אחרים שבהם פעל סולא: במסעותיו הארוכים ביוון ובאסיה הקטנה סולא בא במגע עם האוכלוסייה המקומית, ומן הסתם נזקק לתמיכתה – הן כדי לכלכל את צבאו והן כדי להבטיח שלא ימרדו ברגע שיסתלק מהאזור. נוסף על אמצעי התעמולה הקונבנציונליים שנקט סולא, כמו חתימת הסכמים ופיזור הבטחות, הוא עשה שימוש רב בתעמולה דתית, שעיקרה יצירת זיקה בינו לבין אלים שונים.

אודות שיטת המחקר

אלים רבים הוזכרו בהקשר של סולא, ביניהם אפולו, דיאנה, הרקולס, ונוס וגם מא-בלונה,⁵ שילוב של אלת מלחמה רומית עם אלה-אם לוחמת מקפדוקיה. בעבודה זו אתמקד בשתי האחרונות: בונוס משום שלפי עדויות היסטוריות ונומיסמטיות נראה שהייתה דומיננטית מאוד בתעמולה הסולאנית; במא-בלונה הן משום שמדובר באלה יוצאת-דופן, שלעתים רחוקות נקשרה בשמו של מנהיג בסדר-הגודל של סולא, והן משום שאני מזהה דמיון רב בינה לבין ונוס, שידון בפרקים הבאים. לכל אחת משתי האלות מוקדש פרק נפרד בעבודה, שנפתח בתיאור היסטורי כללי של האלה ובהצגת הקשר בינה לבין סולא כפי שהוא מתואר בטקסטים עתיקים (בעיקר אצל אפיאנוס ופלוטרכוס). אחר-כך מוצגים הקשרים שונים של האלה, בתקופת סולא ובתקופות קודמות,

² Plut., *Sulla* 28.3.

³ Appianus., *Bellum Civile* 1.73; A. Keaveney, "Sulla and the Gods", in *Studies in Latin Literature and Roman History III*, Brussels: Latomus, 1983, p. 61; B. W. Frier, "Sulla's Propaganda: The Collapse of the Cinnan Republic", *American Journal of Philology* 92 (4), Oct. 1971, pp. 586; 388 עמ' עמ'.

⁴ סולא הודיע במכתב בשנת 85 שלא יפגע בהסדרים שנעשו לגבי האזרחים החדשים. ראה שצמן, עמ' 393.

⁵ אפולו: Plut., *Sulla* 29.6; Frontinus, *Strategemata* 1.11.1; Valerius Maximus, *Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem* 1.2.3 דיאנה: Vell. Pat., 2.25.4. הרקולס: Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 67. ונוס ומא-בלונה, ראה הפרקים המתאימים בעבודה.

שדרכם אני בוחן הן את אופן השימוש שלו בה, הן את מניעיו של סולא להשתמש באלה הזו דווקא בנסיבות המתוארות. במספר מקרים אני מעלה השערות שונות, לעתים מנוגדות זו לזו; במקרים כאלה השתדלתי להסביר איזו מהן מועדפת עלי, או, במקרה שאין אחת כזו, מדוע אני מתקשה להחליט. כעיקרון, כל הקשר עומד בפני עצמו; במקרה של חפיפה בין ההקשרים, או של מסקנות נוספות העולות מהצלבת מידע בין חלקים שונים, הדבר יצוין בסיכום הפרק. הפרק האחרון משווה בין שתי האלות, כמובן דרך אזכוריהן במקורות העתיקים, וכולל מסקנות חדשות לצד סיכום הפרקים הקודמים.

אשר למקורות, ספרי הזיכרונות של סולא יכלו להיות מקור מידע מצוין, אולם לצערנו הם לא נשמרו. לפיכך, מקורותי העיקריים הם הספר הראשון של אפיאנוס אודות מלחמת האזרחים הרומית ו"חיי סולא" לפלוטרכוס. אלו מקורות בעיתיים, כיוון שנכתבו כמעט מאתיים שנה לאחר שהאירועים שהם מתארים קרו. העולם שבו חיו פלוטרכוס ואפיאנוס היה שונה מעולמו של סולא מבחינות רבות, גם מבחינה דתית. בשנים שחלפו מאז מותו של סולא, אלים החליפו תפקידים ושמות, פולחניהם אוחדו עם אלה של אלים אחרים או נעלמו כליל, אלים זניחים עלו לגדולה ואלים ראשיים נשכחו; דוגמא טובה לכך היא הקושי של פלוטרכוס לתאר את האלה שנגלתה לסולא בחלומו בדרכו לרומא בשנת 88. לפיכך, עלינו לקבל את העדויות ההיסטוריות האלה בעירבון מוגבל, ולעמת אותן מול עדויות ארכיאולוגיות, כמו מטבעות, פסלים ואותות-ניצחון (tropaion). מובן שמאחורי חלק מהעדויות האלה יש מניע תעמולתי מובהק, לצד זה או אחר. אולם גם אם העדויות הללו אינן מספרות את מה שאכן קרה, הן מספרות לפחות את מה שיוצרן רצה, בזמן אמיתי, שנחשב שקרה – ומסייעות לנו לעמוד על מאפייני תעמולתו ועל מניעיו.

* * *

תרגומי מקורות עתיקים לאנגלית נלקחו ממהדורות LCL שלהם, אלא אם כן צוין אחרת. תרגום פלוטרכוס לעברית – לפי תרגום י. ג. ליבס בהוצאת מוסד ביאליק.

1 ונוס-אפרודיטה

ונוס הייתה מוכרת בלאטיום עוד בטרם שלטו בה הרומאים. מעדויות שנמצאו בוויי (Veii) עולה כי כבר במאה השישית ונוס נחשבה שם לאלה, וייתכן שהיה שם פולחן קבוע שלה; בלאוויניום (Lavinium) ובארדיאה (Ardea) התגלו עדויות מאמצע המאה הרביעית לקיומם של מקדשים לונוס.⁶ נראה שלרומא הגיע פולחן האלה מעט מאוחר יותר, כיוון שאת מקדש ונוס הקדום ביותר המוכר לנו בעיר הוחלט להקים רק בשנת 295, והבניה הושלמה מספר שנים אחר-כך.⁷ בגרסתה הלטינית המקורית הייתה ונוס אלת פרוין הגידולים והתבואה,⁸ אולם במרוצת השנים הורחבו סמכויותיה ותפקידיה. את תפקידה המפורסם ביותר כיום, אלת האהבה, קיבלה דרך זיהויה עם אפרודיטה מהר אריקס (Eryx) שבסיציליה – אלה שמקורה פוני, ושאליה ואל מקדשה התוודעו הרומאים במהלך המלחמות הפוניות.⁹ הקמתו של מקדש לונוס ארוקינה (Venus Erucina) ברומא בשנת 217¹⁰ סימלה באופן רשמי את האיחוד בין ונוס הרומית לאפרודיטה היוונית, שבמסגרתו נוספו לראשונה כל תפקידיה של האחרונה וכל המיתוסים הקשורים בה.

1.1 הקשר בין ונוס-אפרודיטה וסולא

מידת מעורבותה של ונוס בחיי סולא היא סוגיה מעניינת. פלוטרכוס מזכיר אותה רק פעמיים ב"חיי סולא" שלו: הראשונה בתיאור אות-הניצחון (trophaion) שהקדיש לה, למרס ולריקטוריה לאחר ניצחוננו בכיירוניאה, והשנייה כאשר הוא מזכיר את הכינוי "אפרודיטוס" (Ἐραφροδιτος).¹¹ אולי משום כך יש המסיקים שונוס לא הייתה נוכחת ברגעים החשובים של חיי סולא ומטילים ספק בחשיבותה כלפיו: בלסדון מזכיר שהפסלון שנשא סולא עימו בכל אשר הלך, ושאליו התפלל בעת מצוקה בקרב לפני השער הקוליני היה של אפולו דווקא;¹² שהאלה שהופיעה בחלומו ועודדה אותו לעלות על רומא – אולי אחת ההחלטות הגורליות ביותר שקיבל סולא מעודו, אם לא הגורלית שבהן – הייתה בלונה;¹³ ושאינן עדויות על-כך שסולא הקים מקדשים לונוס או תכנן להקיםם.¹⁴ בלסדון גם ממעיט במשמעותם של המטבעות הרבים הנושאים את דמות ונוס שטבע סולא לקראת חזרתו לרומא בשנים 82-83, ומעלה השערה שסולא, שרצה להטביע מטבעות מהר ככל האפשר

⁶ S. Weinstock, *Divus Julius*, Oxford: Clarendon Press, 1971, pp. 15-17.

⁷ המקדש הוקם לגלגול של האלה בשם ונוס אובסקוונס (Obsequens); ראה *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1996, s.v. "Venus" (ראה הפרק על בלונה).

⁸ R. Radice, "Venus", in *Who's Who in the Ancient World*, London: Anthony Blond, 1971.

⁹ R. Turcan (tr. A. Neville), *The Cults of the Roman Empire*, Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 1996, p. 137; Weinstock, *Div. Jul.*, pp. 15-17.

¹⁰ על-פי "Venus" Radice, טורקן מתארך לשנת 215, ראה Turcan, p. 137.

¹¹ Plut., *Sulla* 19.5, 34.2.

¹² Ibid., 29.6; Front., *Strat.* 1.11.11; Val. Max., 1.2.3.

¹³ Plut., *Sulla* 9.4.

¹⁴ J. P. V. D. Balsdon, "Sulla Felix", *JRS* 41 (1-2), 1951, p. 7.

כדי להפיץ את הבשורה בדבר שובו, עשה שימוש חוזר בגלופות של מטביעים אחרים, שעליהן הופיעה דמות ונוס.¹⁵ בלסדון קובע אפוא שלונוס לא היה תפקיד מיוחד בהצלחתו של סולא, ושהלה ראה בכל האלים אחרים לה במידה שווה. המקום היחיד, לטענתו, שבו לונוס הייתה חשיבות מיוחדת עבור סולא הוא ביוון ובאסיה הקטנה, שם התרחשו האירועים הקשורים לונוס המוזכרים אצל פלוטרכוס ואצל אפיאנוס¹⁶ ושם הוטבע (בשנים 80-82) מספר רב של מטבעות אפרודיטה בשם סולא.¹⁷

לעומת בלסדון, יש המכירים בחשיבותה של ונוס בעבור סולא: קיבני מונה אותה בין האלים הפטרוניים של סולא ומציין שלמעט אפולו, ונוס "אם הרומאים" הייתה זו שדאגה לו יותר מכולם, כיוון שהיה המנהיג המוכשר ביותר והטוב ביותר עבור צאצאיה.¹⁸ קיבני גם מביא את יחסו האוהד של סולא לטרויה כראיה לחשיבותה של ונוס עבורו – כיוון שלפי המסורת הרומית, טרויה היא מולדתו של איניאס, בנה של ונוס ואבי הרומאים.¹⁹ גם לוס סבור שבין ונוס וסולא ישנו קשר יוצא דופן, אולם אינו מתייחס להיבט הדתי שלו כפי שעושה קיבני, אלא להיבט המעשי-תעמולתי: לוס טוען שבשנים 79-85 הוטבע מספר יוצא-דופן של מטבעות ונוס, לא רק ביוון אלא גם באיטליה, ומסביר זאת בתפקיד החשוב שמילאה ונוס בתעמולה הסולאנית.²⁰ ויינשטוק וטמליני מציינים גם הם את תפקידה המשמעותי של ונוס בתעמולה של סולא, וסבורים שהיה הראשון ששילב אותה בפוליטיקה הרומית.²¹

אולם, גם אלה הסבורים כי ונוס מלאה תפקיד משמעותי עבור סולא, מסכימים כי לא תמיד היו כך פני הדברים. קיבני טוען כי אין עדויות לכך שסולא גילה יחס מיוחד כלפי ונוס לפני הגיעו ליוון בשנת 87, אז הורה לו האוראקל של אפולו בדלפי לעשות כן;²² בכך הוא מחזק את טענתו העיקרית, לפיה אפולו הוא האל הדומיננטי בחייו של סולא.²³ גם לוס מציין כי בשנת 86 סולא אימץ את ונוס כפטרוניתו, באופן פתאומי ומכוון – בין היתר מסיבות פוליטיות.²⁴ שני החוקרים הללו מסתמכים, בין היתר, על תיארוך תשובת האוראקל לסולא (שעליה מספר אפיאנוס) לשנת 87 ועל תיארוך קרב כירוניה ואות-הניצחון שסולא הקדיש למרס, לויקטוריה ולונוס (פלוטרכוס) לשנת 86 – שני אירועים שונוס-אפרודיטה ממלאת בהם תפקיד משמעותי. ראוי לציין שבלסדון שוב מזהיר אותנו מפני הפרזה בחשיבותה של ונוס: לטענתו, אזכורה של ונוס בתשובת האוראקל לסולא אינו

¹⁵ Balsdon, p. 7.

¹⁶ ראה שם, עמ' 9-8. אפיאנוס מספר על האוראקל המורה לסולא לשלוח מתנה למקדש אפרודיטה באפרודיסיאס (App., BC 1.97); לגבי פלוטרכוס ראה לעיל.

¹⁷ Balsdon, p. 7, 10.

¹⁸ Keaveney, "Sulla and the Gods", pp. 60-62; A. Keaveney, *Sulla, the Last Republican*, London: Routledge, 2005, pp. 98-99.

¹⁹ Keaveney, *Repub.*, p. 95.

²⁰ T. J. Luce, "Political Propaganda on Roman Republican Coins: Circa 92-82 B. C.", *AJA* 72 (1), Jan. 1968, p. 34 (see also n. 49).

²¹ Weinstock, *Div. Jul.*, pp. 15-17; M. A. Temelini, "Pompey's Politics and the Presentation of his Theatre-Temple Complex, 61-52 BCE", *Studia Humaniora Tartuensia* 7.A.4, July 2006, p. 8.

²² Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 60.

²³ *Ibid.*, pp. 56-60; Keaveney, *Repub.*, p. 30.

²⁴ Luce, p. 34.

²⁵ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 56 n. 64; Balsdon, p. 10.

ייחודי, ולמעשה, הוא נעשה בהתאם לנוסח האחיד פחות-או-יותר של פנייה למצביא רומאי על-ידי אוראקל יווני.²⁶ כמו-כן, הוא מעלה את ההשערה שההקדשה לנוס על-גבי אות-הניצחון בכיירוניאה היא תוספת מאוחרת של פלוטרכוס.²⁷

כדי לעמוד על מידת ההזדהות של סולא עם ונוס, כמו גם על הסיבות שגרמו לסולא לזהות עצמו דווקא איתה, יש לבחון את התכונות שאפיינו את ונוס ואת ההקשרים שבהם נזכרה – הן בתקופת סולא והן בתקופות שקדמו לה.

1.2 אם הרומאים

בספרות ובשירה הרומית, ונוס היא אימו של איניאס, ולכן נחשבה ל"אם הרומאים". לפי קיבני, ונוס חיבבה את סולא וסייעה לו משום שחשבה שהוא המנהיג הטוב ביותר להוביל את צאצאיה: קיפריס (Cypris), שלפי האוראקל פרשה חסותה על צאצאי איניאס, היא לא אחרת מאשר ונוס.²⁸ סולא הוכרז אויב (hostis) של רומא בידי המאריאנים בשנת 87,²⁹ ובשובו לאיטליה השקיע מאמץ ניכר כדי להוכיח שאינו מורד ברפובליקה, אלא פרוקונסול שפעל בזכות וברשות, ושליטת סמכויותיו, ובכללן האימפריום שלו, נעשתה שלא כדין.³⁰ תעמולה דתית הייתה אחד הכלים שבהם השתמש סולא כדי להוכיח את טענתו: על-ידי ייחוס ניצחונותיו לאלים, ביקש סולא ליצור הרושם שהם מסכימים עם מעשיו ותומכים בהם, ושאף שהסיעה השלטת ברומא רואה בו אויב, האלים עומדים לצידו. מובן שהאלים לא היו תומכים במצביא מורד החותר תחת הרפובליקה – לכן תמיכתם מצדיקה את טענתו של סולא שהאימפריום שלו חוקי.³¹ כ"אם הרומאים", תמיכתה של ונוס הייתה "תעודת היושר" האולטימטיבית עבור סולא: הניצחונות שהעניקה לו מוכיחים שהיא תומכת בו – כלומר רואה בו את מגן צאצאיה ולא את אויבם, ומכאן שהיא מאמינה בחוקיות האימפריום שלו.³² ואמא, כידוע, יודעת מה הדבר הטוב ביותר עבור ילדיה.

השימוש בדמות ונוס היה אפוא ניסיון של סולא להשיג את הלגיטימציה שלה היה זקוק בשובו לאיטליה – ואכן, בתקופה זו טבע סולא מטבעות רבים שעליהם דמות האלה.³³ בין המטבעות הללו צמד מטבעות דומים,

²⁶ Balsdon, pp. 8-9.

²⁷ Ibid., pp. 9-10.

²⁸ App., BC 1.97; Keaveney, "Sulla and the Gods", pp. 60-62.

²⁹ App., BC 1.73; Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 61; Frier, p. 586.

³⁰ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 70; Keaveney, *Repub.*, pp. 98-99; Luce, p. 37.

³¹ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 62; Keaveney, *Repub.*, p. 99.

³² Keaveney, "Sulla and the Gods", pp. 62-63.

³³ לדיון מפורט במטבעות הללו ובמטביעיהם ראה, Frier, p. 602-603; Keaveney, *Repub.*, pp. 98-99; Luce, pp. 26-28, 34, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 97, 1966, pp. 411-412.

האחד מזהב (aureus) והשני מכסף (denarius), שטבע סולא בין השנים 81-84.³⁴ בצד אחד של המטבעות מופיעה ונוס, מלווה בקופידון אוחז בעלי דקל; בצד השני – שני אותות-ניצחון, כד (sitella), מטה אוגורים (lituus) והביטוי IMPER ITERVM, כלומר "אימפרטור בפעם השניה".³⁵ הכד והמטה הם סמלי אוגורים, שמטרתם להזכיר שאוגורים נכחו בטקס ההשבעה של סולא לתפקידו, ולכן האימפריום שלו חוקי.³⁶ השימוש בדמות ונוס על-גבי המטבע בא להראות שניצחונותיו של סולא, המסומלים על-ידי שני אותות-הניצחון והכתובת IMPER ITERVM, הושגו בעזרתה – הוכחה לחוקיות האימפריום של סולא, כפי שציניתי לעיל.³⁷

איור 1: שני צידי של דנריוס IMPER ITERVM שטבע סולא (Sydenham, no. 761; Crawford, no. 359)³⁸

קיבני משער שתפיסת ונוס כ"אם הרומאים" והלגיטימציה שמקנה תמיכתה, הם שהנחו את סולא לכלול את שמה בהקדשה שצירף לאחד משני אותות-הניצחון שהקים לציון ניצחונו בכיירוניאה בשנת 86.³⁹ האות הוקדש לשלישיית האלים מרס, ויקטוריה ונוס; שני הראשונים הם אלי מלחמה וטבעי שאות-ניצחון יוקדש להם, אולם אזכור ונוס בהקשר הזה נראה לא טבעי.⁴⁰ אולם, אם נקבל את טענתו של קיבני כי אות-הניצחון הזה נכתב לטינית,⁴¹ יקל עלינו להבין את הסיבה לכך: ההקדשה באה להראות לרומאים – ולא ליוונים – שונוס סייעה

³⁴ בין השנים 84-83 לפי M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage, Vol. I*, Cambridge: Cambridge University Press, 1974, no. 359; E. A. Sydenham, *Coinage of the Roman Republic*, New York: Arno Press, 1975, בין 81-82 לפי, nos. 760-761.

³⁵ Sydenham, nos. 760-761; Crawford, no. 359.

³⁶ ישנם הסבורים שמטרת סמלי האוגור היא דווקא להראות שהאוגורט שהחזיק סולא ב-88 נלקח ממנו שלא כחוק (Luce, p. 37; Frier, p. 598). מולם יש הטוענים שסולא לא היה אוגור בשנת 88, אלא רק מאוחר יותר (Crawford, p. 373; E. Badian, "Sulla's Augurate", *Arethusa* 1, 1968, pp. 26, 38-39). לסיכום הדיון בנושא, ראה R. Stewart, "The Jug and Lituus on Roman Republican Coin Types: Ritual Symbols and Political Power", *Phoenix* 51 (2), Summer 1997, pp. 170-171.

³⁷ Keaveney, *Repub.*, p. 99.

³⁸ WildWinds, "L.Sulla. 84-83 BC. AR Denarius (3.86 gm). Diademed head of Venus right; cupid with long palm branch before Capis and lituus between two trophies. Cr3592; Syd 761; Cornelia 30. Sear RCV 276", *Ancient Coins*, <http://www.wildwinds.com/coins/sear5/s0276.html>.

³⁹ Keaveney, "Sulla and the Gods", pp. 61-62.

⁴⁰ Camp, J., et al., "A Trophy from the Battle of Chaironeia of 86 B.C.", *AJA* 96 (3), Jul. 1992, p. 448 n. 15. לעומתם, קיבני אינו סבור שהשילוב בין מרס לונוס יוצא-דופן, וטוען שהוא מדגיש את המוצא הטרייאני של הרומאים (Keaveney, p. 80). זהו הסבר קביל, אולם יש הסבורים טובים יותר לשימוש של סולא בשילוב הזה דווקא בכיירוניאה, כפי שאראה בהמשך. ראה *Camp*, p. 448 n. 16. אני נוטה להסכים עם קיבני: פלוטרכוס מספר על שני אותות-ניצחון – האחד הוקדש לשלושת האלים והאחר לגבורתם של שניים מתושבי כיירוניאה – והוא מציין במפורש שהאות השני נכתב יונית (Plut., *Sulla* 19.5). אין סיבה לצייץ זאת לולא היה מדובר בעניין יוצא דופן, ומכאן שהאות שהוקדש לאלים נכתב לטינית. כך או כך, אתיחס בהמשך לשתי האפשרויות.

לסולא לנצח משום שכאם הרומאים היא רואה בו מגן צאצאה – מה שמעניק לסולא לגיטימציה לפעולותיו.⁴²
עוד אחזור לאות-הניצחון הזה בהמשך.

ונוס שימשה את סולא לא רק בשובו לאיטליה, אלא גם במהלך מסעותיו ביוון ובאסיה הקטנה. אהבתה של ונוס-אפרודיטה אל בנה הטרויאני איניאס הייתה מוכרת ביוון ובעולם ההלניסטי בזכות ה"איליאדה",⁴³ ועל-ידי שימוש בדמויותיהם יכלו הרומאים להוכיח את הקשר בינם לבין טרויה.⁴⁴ סולא לא היה הרומאי הראשון שעשה שימוש פוליטי בקשר הזה: במלחמה הפונית הראשונה הצליחו הרומאים להעביר את אנשי העיר סגסטה (Segesta) שבסיציליה לצידם, בזכות האמונה שהן הרומאים הן הסגסטיים הם צאצאי איניאס.⁴⁵ בראשית המאה השנייה תיאר את עצמו הפרוקונסול פלמינינוס (Flamininus) כצאצא של איניאס בכתובת שהקדיש ביוון לכבוד ניצחונותיו,⁴⁶ ובלסדון מעיר שייתכן שביוון נהוג היה לפנות אל מצביאים רומאיים כאל צאצאי אפרודיטה.⁴⁷ אחד הביטויים של הקשר הזה הוא היחס המיוחד שמצביאים רומאים העניקו לעיר טרויה; בפרט סולא, שלא הסתפק בלהשיב לעיר את חירותה, אלא אף סייע לתקן את הנזקים שגרם יריבו פימבריא.⁴⁸

כפי שכבר ציינתי לעיל, האזכור לקשר המוקדם ביותר בין סולא לאפרודיטה ולאניאס הוא בסיפורו של אפיאנוס על ביקור סולא באוראקל ביוון, כנראה בדלפי, בשנת 87.⁴⁹ האוראקל מזכיר את מחויבותה של אפרודיטה לצאצאי איניאס ומורה לסולא לשלוח גרזן אל מקדשה באפרודיסיאס (Aphrodisias). סולא עושה זאת ואף מצרף לגרזן כתובת, שבה הוא מציין שהאלה נגלתה לו בחלום ונלחמה לצידו. דברי האוראקל סייעו לסולא ליצור ביוון את הרושם שהוא צאצא של איניאס וחביב אפרודיטה, והכתובת מילאה אותו תפקיד באסיה הקטנה. אולם, בשנת 87 סולא עדיין היה ביוון, ולכן מפתיע שהשקיע מאמצים דווקא באפרודיסיאס שבאסיה הקטנה; ישנם כמה הסברים אפשריים לכך. ראשית, אפשר לקבל את הדברים כפשוטם, ולהניח שסולא, כאדם מאמין, ביצע את הוראות האוראקל גם אם נראו לו בלתי-הגיוניות. הסבר אחר הוא שייתכן שהגרזן לא נשלח מיד לאחר הביקור באוראקל, אלא בשלב מאוחר יותר, כאשר סולא כבר הגיע לאזור; אפיאנוס הרי אינו מציין כמה זמן עבר בין הביקור לשליחת הגרזן והכתובת.⁵⁰ ההסבר האחרון הוא שסולא אכן שלח את הגרזן בעודו ביוון, כחלק מקמפיין תעמולתי שניהל באסיה הקטנה ושמטרתו הייתה להכשיר את הקרקע לקראת הגעתו

⁴² Keaveney, "Sulla and the Gods", pp. 61-62; Keaveney, *Repub.*, p. 80.

⁴³ Homeros, *Ilias* 5.311 ff., 5.370 ff.

⁴⁴ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 60; Weinstock, *Div. Jul.*, p. 16 n. 5.

⁴⁵ Weinstock, *Div. Jul.*, p. 16.

⁴⁶ Plut., *Flamininus* 12.6-7; Balsdon, p. 8.

⁴⁷ App., *BC* 1.97; Balsdon, p. 8.

⁴⁸ ראה 6 n. 16. Keaveney, *Repub.*, p. 95, 191; Weinstock, *Div. Jul.*, p. 16 n. 6. ראו לציון שהטרויאנים הצהירו על תמיכתם בסולא וסירבו לאפשר לפימבריא להיכנס לעיר, כך שיחסו האוהד של סולא כלפיהם לא נבע אך ורק ממניעים דתיים; ראה Keaveney, *Repub.*, p. 95.

⁴⁹ App., *BC* 1.97; אשר לתאריך הביקור, ראה הערה 25.

⁵⁰ ייתכן גם שסיפור האוראקל חובר בדיעבד על-ידי סולא או תומכיו; ראה Luce, p. 34.

לאזור בעתיד, להמריד את אנשי האזור נגד מיתרידאטס, או שני הדברים גם יחד. אנו יודעים שסולא נקט טקטיקה דומה מאוחר יותר, לפני שובו לאיטליה,⁵¹ לכן ייתכן שעשה זאת גם במקרה זה. התעמולה האפרודיטיאנית של סולא באסיה הופנתה נגד שני אויבים. באסיה הקטנה, לצאצא של איניאס הייתה לגיטימציה להתערב בעניינים המקומיים, שמקורה בדומיננטיות הטרויאנית באזור בתקופה עתיקה יותר – "זכות היסטורית" שמצביאים רומאים במזרח אהבו לנצל.⁵² סולא נזקק לגיטימציה הזו כדי לגייס לצידו תמיכה מקומית מול מיתרידאטס. אולם, מלך פונטוס לא היה אויבו היחיד של סולא, שהוכרז ברומא כאויב המולדת וידע שמצביאים אחרים, תחילה מאריוס ואחר-כך פימבריא, מבקשים גם הם את הפיקוד במזרח; הקשר בין סולא לאפרודיטה נועד להבהיר לתושבי יוון ואסיה הקטנה שמבין כל הרומאים צאצאי-איניאס, סולא הוא זה שזכה בחיבתה של אפרודיטה – ולכן הוא הנציג הלגיטימי של רומא, ועליהם לתמוך בו.⁵³ מכאן שסולא השתמש בדמותה של אפרודיטה במזרח וביוון לאותה מטרה שבה השתמש בדמות ונוס באיטליה: חיבתה של אם הרומאים הייתה הוכחה לגיטימציה של פעולותיו.⁵⁴ הכינוי "אפרודיטוס" (Επαφροδιτος), שהופיע על אותות-הניצחון שהקים סולא לכבוד ניצחונותיו בכיירוניה ובאורכומנוס⁵⁵ שימש למטרה זו. עם זאת, יש לזכור שאפרודיטה הייתה אלה מוכרת הן ביוון והן באסיה הקטנה והיו לה הקשרים נוספים – שאליהם אתייחס בהמשך הפרק.

1.3 אלה כל-איטלקית

סיבה אפשרית נוספת להחלטת סולא להשתמש בונוס בתעמולתו הייתה הפופולאריות שממנה נהנתה האלה בכל איטליה. ונוס אמנם נחשבה ברומא ל"אם הרומאים", אולם הייתה מוכרת באיטליה כולה מימים-ימימה: באטרוריה נמצאו עדויות מהמאה השישית לפולחן האלה, בלאטיום – מהמאה הרביעית.⁵⁶ במקור הייתה ונוס אלת פרוין הגידולים והתבואה ופטרונית הגנים, ולכן היה לה תפקיד משמעותי בחגיגות היין, ה"וינאליה" (Vinalia), שנחגגו בכל איטליה.⁵⁷

עם שובו לאיטליה בשנת 83, ניסה סולא לגייס את תמיכתם של האיטלקים על-ידי הכרזה שלא יפגע בזכויותיהם של האזרחים החדשים ולא יעצור את תהליך האזרות.⁵⁸ לסולא, שלפני צאתו למזרח התנגד להענקת אזרחות

⁵¹ Luce, p. 34, 37.

⁵² Weinstock, *Div. Jul.*, p. 16 n.5.

⁵³ Balsdon, p. 10. כפי שכבר ציינתי בהערה 48 לעיל, סולא הצליח לשכנע בכך את אנשי טרויה. ⁵⁴ נראה שהחיפוש של סולא אחר לגיטימציה להתערבות רומית במזרח לא תם עם שובו לאיטליה: לאחר שמונה לדיקטטור, סולא חידש את מסורת ה"לוסוס טרויאיי" (lusus Troiae), תרגילי פרשים שבוצעו על-ידי צעירים מבני-האצולה – אולי כדי לחזק את האמונה אודות מוצאם הטרויאני של הרומאים ולסייע לביסוס הנוכחית הרומית במזרח. ראה: Keaveney, *Repub.*, p. 149; Weinstock, *Div. Jul.*, p. 88.

⁵⁵ Plut., *Sulla* 34.2; Plut., *de Fortuna Romanorum* 4; App., *BC* 1.97; Balsdon, p. 10; Camp, p. 448.

⁵⁶ ראה בתחילת הפרק, עמ' 7.

⁵⁷ H. H. Scullard, *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London: Thames and Hudson, 1981, pp. 106-108; Rowland, p. 412.

⁵⁸ שצמן, עמ' 393.

רומית לעמי איטליה, היה חשוב להבהיר להם ששינה את דעתו כדי לשכנעם להצטרף אליו.⁵⁹ עזרה גם העובדה שקינא, למרות הבטחותיו לאיטלקים בשנת 87,⁶⁰ לא האיץ את תהליך האזרוח ולא חילק את האזרחים החדשים בין השבטים באופן שווה – בכל אופן, לא לפני סוף 84, אז היה כבר מאוחר מדי.⁶¹ עושה רושם שהן הסולאנים והן הקינאנים עשו שימוש אינטנסיבי בתעמולה כדי לגייס לצידם את האיטלקים, שבין היתר בא לידי ביטוי במטבעות שהוטבעו באותה תקופה.⁶² המטבעות הקינאניים כללו מוטיבים רבים שהיו מוכרים בכל איטליה: אלים כמו סטורנוס, בכחוס, הרקולס והדיוסקורים⁶³ ודמויות אגדתיות כמו הנשים הסביניות, טיטוס טאטיוס (Tatius) ונומא פומפיליוס.⁶⁴ רולנד מציין כי בכחוס, הרקולס והדיוסקורים הם מוטיבים שהופיעו על מטבעות שהוטבעו בשם הקונפדרציה האיטלקית בזמן מלחמת בעלות-הברית.⁶⁵ אנשי קינא ביקשו להראות את הקשר ההיסטורי בין הרומאים לאיטלקים כדי להדגיש את מחויבותם לעמי איטליה ולשדר מסר של חופש, פיוס ודו-קיום בניסיון לגייס את תמיכתם מול סולא.⁶⁶

ייתכן שונוס הייתה התשובה של סולא למטבעות הקינאניים. נוסף על היותה מוכרת בכל איטליה, תפקידה כאלת פריזון הפך אותה לנושאת המושלמת של המסר המפייס שסולא רצה להעביר בתעמולתו.⁶⁷ ואכן, חלק ממטבעות ונוס שנטבעו עבור סולא כוללים מאפיינים ברורים של שפע ושלווה: כמו מטבע שבציודו האחד מופיע ראש ונוס ובציודו השני קרן שפע (cornucopia); במטבע ונוס אחר מופיעה קרן שפע כפולה.⁶⁸ לפי לוס, סולא בחר להשתמש בדמות ונוס במטבעותיו בתגובה לשימוש שעשו המאריאנים ויורשיהם בדמות אפולו במטבעותיהם.⁶⁹ ונוס הייתה בחירה מתאימה, הן בגלל הסיבות שציינתי כרגע והן משום שתמיכתה של "אם הרומאים" זיכתה את סולא בלגיטימציה שלה היה זקוק, כפי שציינתי קודם-לכן.

⁵⁹ H. H. Scullard, *From the Gracchi to Nero: a History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, London: Routledge, 1988, p. 77; 393-394, שצמן.

⁶⁰ App., *BC* 1.68; Scullard, *Gracchi*, p. 68.

⁶¹ E. Badian, *Studies in Greek and Roman History*, Oxford: B. Blackwell, 1964, p. 223; Frier, pp. 589-590; Rowland, p. 408.

⁶² Rowland, p. 408.

⁶³ Ibid., pp. 407, 409, 417.

⁶⁴ Rowland, p. 416. ליוויס מספר כיצד חטיפת הנשים הסביניות הובילה למלחמה בין הרומאים בפיקודו של רומולוס לסבינים בפיקוד טאטיוס; בסופה נחתם הסכם שלום, שלפיו שלטו השניים ברומא במשותף (Livius, *ab Urbe Condita*, 1.13). נומא פומפיליוס, גם הוא ממוצא סביני, מלך ברומא אחרי מות רומולוס. לפי רולנד, הדמויות הללו סימלו את שיתוף פעולה בין הרומאים לסבינים, והמחישו שאין צורך להיות רומאי מלידה כדי להגיע לעמדה בכירה ברומא – מסר של תקווה ששלחו הקינאנים לעמים האיטלקים.

⁶⁵ Rowland, p. 417.

⁶⁶ Ibid., pp. 418-419.

⁶⁷ J. H. W. G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion*, Oxford: Clarendon Press, 1979, pp. 83-85.

⁶⁸ קרן שפע בודדת: 376; Crawford, no. 375; Sydenham, no. 763; כפולה: 375; Crawford, no. 754; Sydenham, no. 763. סידנהם וקרפורד מסכימים שניהם שמדובר במטבעות סולאניים (Crawford, p. 81; Sydenham, p. 123), אולם אינם מסכימים לגבי המקום שבו הוטבעו: לפי קרפורד המטבעות נטבעו באיטליה, לפי סידנהם – במזרח. אם מקבלים את טענתו של סידנהם, קשה יותר לקשר את המטבעות הללו לתעמולה באיטליה.

⁶⁹ Luce, p. 34.

1.4 אלה לוחמת

ראינו שונוס הרומית מלאה מספר תפקידים: היא הייתה אלת האהבה והתשוקה, סימלה פרויון ושפע ואף נחשבה "אם הרומאים", אולם "מלחמה" בוודאי לא הייתה אחד ההקשרים המידיים שעורר שמה. לכן מפתיע שהסיפורים אודות סולא מזכירים אותה בהקשר מלחמתי דווקא: פלוטרכוס מציין ששמה הופיע, לצד שמותיהם של מרס וויקטוריה, על אות-ניצחון שהקים סולא לציון נצחונו בקרב כירוניה, ושסולא נהג לחתום "אפרודיטוס" על אותות-הניצחון שהקים ביוון.⁷⁰ אפיאנוס מתאר חלום של סולא, שבו הופיעה אפרודיטה כמושה מכף רגל ועד ראש והשתתפה בקרב; לאות תודה על עזרתה, שלח סולא גרזן למקדשה באפרודיסיאס.⁷¹ הממצאים הנומיסמטיים מגבים את הסיפורים וחושפים פן של ונוס שלא הכרנו: בין השנים 79-85 הוטבעו מטבעות הנושאים את דמות ונוס במספרים חסרי-תקדים, רובם על-ידי סולא.⁷² על כמה מהמטבעות הללו מופיעה דמות של ונוס בהקשר מלחמתי כלשהו: ונוס רוכבת במרכבה רתומה לשני סוסים (אולי מרכבת טריומף?);⁷³ קופידון מנפץ חזיז ברק על ברכו;⁷⁴ ומטבע שבצידו האחד דמות ונוס וקופידון, ובצידו השני שני אותות-ניצחון והכתובת IMPER ITERVM⁷⁵ – מטבע שמבהיר כי ונוס היא האחראית לניצחונותיו של סולא. נראה שאכן מדובר בפן חדש: טמליני מייחס לסולא את שילובה של ונוס בעניינים צבאיים. ונוס אמנם נחשבה למגינת רומא – לצד אל המלחמה מרס – עוד לפני תקופתו של סולא, אולם מרס נחשב למי שמוביל את הרומאים ותפקידה של ונוס היה בעל אופי הגנתי יותר.⁷⁶ אולם, אף שייתכן שסולא היה הראשון שהעניק תפקיד מלחמתי "אמיתי" לנוס הרומית – על-ידי הצגתה במטבעות כרוכבת במרכבה או כאלה שהעניקה לו את ניצחונותיו – הקשרים מלחמתיים של האלה שעליה מבוססת דמותה של ונוס, אפרודיטה, התקיימו כבר מאות שנים לפניו.

אפרודיטה היוונית מוכרת בעיקר כאלת האהבה והתשוקה, אולם בערים שונות ביוון ובאסיה הקטנה – ביניהן ספרטה, קיתרה (Cythera), קורינתוס, אפידאורוס (Epidaurus), מילאסה (Mylasa) ואף אפרודיסיאס – היו פסלים של אפרודיטות חמושות ואזכורים של האלה בהקשר צבאי, שנים רבות לפני סולא.⁷⁷ בסמירנה (Smyrna) ובפרגמון שבאסיה הקטנה ובארגוס שביוון כונתה אפרודיטה "ניקפורוס" (νικηφορος), כלומר

⁷⁰ Plut., *Sulla* 19.5; Plut., *de Fort. Rom.* 4

⁷¹ App., *BC* 1.97.

⁷² Luce, p. 26-27.

⁷³ Sydenham, no. 736.

⁷⁴ Sydenham, no. 730. מטבע זה אהוב עלי במיוחד: חזיז הברק היה סמל שהמאריאנים השתמשו בו במטבעותיהם (Sydenham, nos. 718, 721, 723, 724, 726, 732). ראה Luce, pp. 37-38.

⁷⁵ Sydenham, no. 760-761.

⁷⁶ Temelini, p. 8. טמליני מוסיף שמי שקיבע את הקשר של ונוס למלחמה היה פומפיוס, שהקים מקדש גדול לנוס בשדה מרס; ראה *Ibid.*, pp. 6-7.

⁷⁷ למשל, פסל מסוף המאה החמישית באפידאורוס וכתובת מהמאה השנייה במילאסה; ראה M. Marcovich, "From Ishtar to Aphrodite", *Journal of Aesthetic Education* 30 (2), Special Issue: Distinguished Humanities Lectures II, Summer 1996, p. 48; Farnell, L. R., *The Cults of the Greek States, Vol. II*, New Rochelle, NY: Caratzas Bros., 1977, p. 654 והערות השוליים שלהם. בעניין ספרטה: הפולי החדש מפנה אל 3.23.10; 3.15.10; Pausanias, *Graeciae Descriptio*, אולם מסתייג מהסקת מסקנה גורפת על הקשר מלחמתי של האלה.

“מביאת הניצחון”, אולי בהשפעת דמויות של אלות לוחמות מהמזרח.⁷⁸ כמו-כן, בשירה היוונית המוקדמת, אפרודיטה מקושרת למלחמה באופן עקיף, דרך תיאור קרבתה הרבה לארס: ב”איליאדה”, אפרודיטה היא אחותו של ארס, שנמלטת משדה הקרב במרכבתו⁷⁹ והיא זו שמחלצת אותו לאחר שהוא מובס על-ידי אתינה.⁸⁰ הסידוס מספר ב”תיאוגוניה” על ילדים משותפים של אפרודיטה וארס,⁸¹ ועל הקשר בין שני האלים מעידים גם ממצאים ארכיאולוגיים מהמאות השביעית והשישית.⁸² אם כך, נראה שהדמות הלוחמת של ונוס שסולא השתמש בה לא נוצרה יש-מאין, אלא התבססה על מיתוסים מלחמתיים שנקשרו בגרסאות אחרות של האלה. אציג שתי אפרודיטות שסולא נתקל בהן וייתכן שהן הבסיס לדמות הלוחמת של ונוס שמופיעה במטבעותיו. הראשונה היא אפרודיטה מאפרודיסיאס. האוראקל שבו התייעץ סולא הורה לו לשלוח גרזן למקדש האלה כדי לזכות בתמיכתה; בכתובת שצירף למתנה, ציין סולא כי האלה הופיעה בחלומו, חמושה היטב, וסייעה לו ולצבאו.⁸³ ויינשטוק וקיבני מכנים את האלה שהופיעה בחלום ונוס ויקטריקס (Victrix),⁸⁴ אולם זהו שם אנכרוניסטי, כיוון שפומפיוס הוא זה שייסד את הכת הזו של ונוס, בתקופה מאוחרת יותר.⁸⁵ בכל מקרה, מהתיאור שמוסר אפיאנוס אין ספק שמדובר באלה לוחמת – וכבר ציינתי שבאפרודיסיאס היו פסלים של אפרודיטה חמושה, שעשויים להעיד על קיום של כת בעלת אופי מלחמתי של האלה. גם הגרזן ששלח סולא עשוי להיות סמל מלחמתי – עוד אחזור אליו לקראת סוף העבודה. ייתכן שהמאפיינים המלחמתיים השתמרו באפרודיטה מאפרודיסיאס בגלל מיקומה באסיה הקטנה, שבה היו דומיננטיות אלות-אמהות, כמו “האם הגדולה” מפריגייה, וביניהן גם אלות-אמהות לוחמות, כמו מא מקפדוקיה. מדוע בחר סולא לשלוח גרזן דווקא לאפרודיטה מאפרודיסיאס? אולי עשה זאת כי היה אדם מאמין שרצה למלא אחר הוראות האוראקל ולרצות את פטרוניתו החדשה; זהו הסבר קביל, גם אם נאיבי מעט, אולם חסרונו האמיתי בכך שהוא מונע דיון מעמיק יותר בנושא. הסבר מוצלח יותר בעיני הוא שסולא רצה לעשות מעשה שיסייע לו לזכות בתמיכתם של תושבי אפרודיסיאס והסביבה,⁸⁶ ובחר דווקא באפרודיטה משום שנוח היה לו להיות מזוהה עמה, מהסיבות שכבר ציינתי לעיל.⁸⁷ מכאן שיתכן שדברי האוראקל הם סיפור מסגרת שחיבר סולא.

⁷⁸ S. Weinstock, "Victor and Invictus", *Harvard Theological Review* 50 (3), July 1957, pp. 228-229 n. 104; Pausanias, 2.19.6 with Farnell, p. 654. גם האלה הקפדוקית מא כונתה “ניקפורוס”, כפי שנראה בפרק הבא.
⁷⁹ *Homeros, Ilias* 5.353 ff. יצוין שכמה שורות לפני-כן מובהר שאפרודיטה אינה מצטיינת בלחימה.

⁸⁰ *Homeros, Ilias* 21.410 ff.

⁸¹ Hesiodos, *Theogonia* 933-937, 975-978.

⁸² Marcovich, p. 48; Farnell, p. 654. הקשר בין שני האלים נשמר גם אצל הרומאים, שחשבו את ונוס ומרס להוריהם הקדמונים – מרס כאביו של רומולוס וונוס כאימו של איניאס; ראה Weinstock, pp. 124-128. אולם כפי שצינתי לעיל, לונוס, שבמקורה הייתה אלת פריון התבואה, לא היו הקשרים צבאיים ברומא הפרה-סולאנית.

⁸³ App., *BC* 1.97.

⁸⁴ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 55; Weinstock, *Div. Jul.*, p. 83.

⁸⁵ ויינשטוק עצמו מציין זאת בפרסום אחר שלו: Weinstock, "Victor", pp. 226, 228-229 n. 104. ראה גם M. H. Swindler, "Venus Pompeiana and the New Pompeian Frescoes", *AJA* 27 (3), July-Sep. 1923, pp. 305, 308; Balsdon, p. 5; Temelini, pp. 7, 8.

⁸⁶ קיבני מפנה ל-9. Balsdon, p. 9. ההשערה שסולא שלח את הגרזן לא בגלל מחויבות לאפרודיטה, אלא מתוך רצון לזכות בתמיכתם של תושבי אסיה הקטנה; ראה Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 60 n. 78. אף שהשערה כזו תואמת את רוח מאמרו של בלסדון, היא אינה מופיעה בו, לפחות לא באופן מפורש.
⁸⁷ ראה “אם הרומאים”, עמ' 9 ואילך.

האפרודיטה השנייה מוזכרת בהקדשה שצורפה לאות-הניצחון בכירוניה, שבה מופיעים שמה לצד שמותיהם של ארס וניקה. כבר ציינתי שאזכור שמה של אפרודיטה על-גבי אות-ניצחון הינו יוצא דופן, ושניתן להסבירו ברצונו של סולא להפיץ ברומא את הדעה שונוס היא פטרוניתו, כדי לזכות בלגיטימציה שמעניקה תמיכתה של "אם הרומאים"⁸⁸. זהו הסבר הגיוני אם מקבלים את הטענה לפיה אות-הניצחון שהוקדש לאלים נכתב לטינית; אולם, אם הוא נכתב יוונית, כפי שטוענים קמפ ושות'⁸⁹, הרי שסולא לא התכוון לפנות אל הרומאים, אלא לקהל יעד אחר. סולא, שהוכרז ברומא אויב, לא קיבל כסף ואספקה מאיטליה, והיה תלוי במקומיים למימון מלחמתו ולכלכלת צבאו.⁹⁰ פלוטרכוס מספר על העלויות האדירות של המצור על אתונה, כמו גם על חששו של סולא מפני הרעב והמחסור הצפויים לצבאו; סכנת הרעב הייתה כה מוחשית בעיני סולא, שהוא העדיף להעביר את צבאו מאטיקה לבויאוטיה הפורייה יותר, אף שידע שבמישוריה יש לפרשיו של מיתרידאטס יתרון על-פני חיילי הרגלים שלו.⁹¹ לכן, סביר מאוד שסולא ניהל "קמפיין תעמולתי" כדי לעודד את המקומיים לסייע לו באספקה ואולי אף להצטרף לצבאו.

מדוע סולא בחר דווקא באפרודיטה כ"מובילת הקמפיין" שלו בבויאוטיה? כבר ראינו שהזיהוי עם אפרודיטה היה טבעי עבור מצביאי רומאי ביוון;⁹² כמו-כן, ייתכן שבאזור בויאוטיה עבדו גרסא לוחמת של האלה – השערה שהועלתה על-ידי פארנל וצוטטה על-ידי בלסדון.⁹³ כיוון שאיש מהם אינו מביא לכך סימוכין, או לפחות מציין מה הביא אותו לחשוב כך, אציע הסבר משלי. העיר הגדולה בבויאוטיה הייתה תביי, שלפי המסורת נוסדה על-ידי קדמוס.⁹⁴ הסידור מספר שקדמוס נשא לאישה את הרמוניה, בתם של אפרודיטה וארס⁹⁵ – כך שבתקופת סולא הקשר בין אפרודיטה לאל המלחמה בוודאי היה מוכר היטב בבויאוטיה. קשר כזה רומז על פן מלחמתי של אפרודיטה המקומית; אבל גם אם לא, מבחינת סולא הקשר המפורסם בין האלים הוא סיבה טובה לכלול את אפרודיטה לצד ארס בכתובת הניצחון שלו: הפגנת כבוד לזוג אלוהי שהיה פופולארי באזור הייתה דרך טובה לזכות באמון התושבים המקומיים; ידוע לנו שסולא עשה זאת מספר פעמים,⁹⁶ וייתכן שזו אחת מהן. השערה נוספת שלי לגבי מקורה של כת לוחמת של אפרודיטה בבויאוטיה קשורה גם היא בקדמוס. לפי מיתוס יווני מהתקופה הקלאסית, מוצאו של קדמוס מהעיר צור;⁹⁷ הרודוטוס אף מייחס לו, כנראה בטעות, את הפצת הכתב האלפביתי הפיניקי ביוון.⁹⁸ תביי, ככל הנראה, אמנם לא נוסדה על-ידי הפיניקים, אולם היום משערים שהמיתוס

⁸⁸ ראה "אם הרומאים", עמ' 9 ואילך.

⁸⁹ Camp, p. 448 n. 16.

⁹⁰ Frier, pp. 586-587.

⁹¹ Plut., *Sulla* 12.3-5; 15.3.

⁹² ראה הערות 46-47 אודות פלמינינוס.

⁹³ Farnell, p. 655; Balsdon, p. 9.

⁹⁴ *OCD*, s.v. "Cadmus"; *Brill's New Pauly*, Leiden: Brill, 2002, s.v. "Cadmus".

⁹⁵ Hesiodos, *Theogonia* 937, 975-978.

⁹⁶ למשל, כששלח את הגרון לאפרודיסיאס (App., *BC* 1.97), או כשהקדיש מעיינות מרפא לדיאנה בהר טיפאטום לאחר ניצחונו שם על נורבאנוס (Vell. Pat., 2.25.4).

⁹⁷ Herodotos, *Historiae* 2.49.3; Euripides, *Phoenissae* 613.

⁹⁸ Herodotos, 5.58; *OCD*, s.v. "Cadmus".

מעיד על קשר בין תושביה לאחרונים.⁹⁹ במקרה כזה, סביר שאנשי תבאי נחשפו לפולחן עשתורת, האלה-האם הפיניקית, שמקובל להניח שהיא המקור לאפרודיטה היוונית.¹⁰⁰ עשתורת היא אלה לוחמת מובהקת,¹⁰¹ וייתכן שהמאפיין הזה, שטושטש אצל מרבית היוונים, נשמר אצל אנשי תבאי הודות לאותו קשר בינם לבין הפיניקים.¹⁰²

1.5 האם עשה סולא שימוש מתוכנן בדמות ונוס בתעמולתו?

בכל מקרה, אם נקבל את ההנחה לפיה דמות לוחמת של ונוס לא הייתה מוכרת ברומא לפני סולא, ואם נסתמך על דברי אפיאנוס, לפיהם אפרודיטה מאפרודיסיאס (או אלה דומה) הייתה האלה שהופיעה בחלומו של סולא (או לפחות, רצה שנאמין שהופיעה), שאותה חשב מאז לפטרוניתו¹⁰³ ושאת דמותה טבע על-גבי מטבעותיו, נמצא שסולא הוא זה שהביא את הגרסא הלוחמת של ונוס לרומא; את הגרסא הזו יצר על-ידי הוספת מאפיינים מלחמתיים של אפרודיטה ואולי גם של אלות אחרות שפגש במזרח לונוס השלווה שהייתה מוכרת ברומא באותה תקופה. אולם, מדוע בחר סולא להשליך יהבו דווקא על ונוס לוחמת? כפי שכבר הזכרתי לעיל, ההסבר הפשוט הוא שסולא האמין בדברי האוראקל, ומרגע שזה גילה לו שאפרודיטה הלוחמת מאפרודיסיאס היא פטרוניתו, התמסר לה בכל רוחו ושאף להפיץ את פולחנה. הסבר זה מגובה כאמור בממצאים נומיסמטיים ובעדויות אודות קולוניה על-שם ונוס שסולא, ככל הנראה, הקים ליד פומפי,¹⁰⁴ אבל ממאמין כה אדוק של ונוס ניתן לצפות ליותר – למשל, למקדש לכבוד האלה ברומא, שלא נבנה וככל הידוע לנו אף לא תוכנן,¹⁰⁵ או לפחות לכתובות המפארות את שמה בעיר. אף-על-פי-כן, מדובר בהסבר קביל.

אולם מעניין יותר לחשוב על ונוס כעל כלי תעמולתי בידי סולא, כפי שעשיתי עד כה, ולנסות להבין מדוע בחר דווקא בונס בעלת מאפיינים מלחמתיים. קשה לקבוע האם סולא תכנן מראש ליצור ונוס לוחמת, או שדמות כזו נוצרה במקרה, לאחר שסולא השתמש בה מספר פעמים במקומות שונים (ביניהם אפרודיסיאס וכירונאיא) וראה כי טוב. ייתכן שסולא, שחיפש אל מסוים שבו יוכל להשתמש בתעמולתו באופן קבוע, גילה שונוס לוחמת היא אמצעי תעמולה יעיל; לעומת זאת, ייתכן שסולא תכנן מראש להשתמש בדמותה של ונוס, אולי בגלל ההקשרים האחרים שלה שמנתי לעיל – ומצא שונוס לוחמת יעילה יותר מונוס שוחרת שלום, לפחות במקרים מסוימים. ישנה גם האפשרות – המועדפת עלי – המשלבת בין האפשרויות שלעיל: סולא כלל לא תכנן קו תעמולתי עקבי המבוסס על אל מסוים ובתחילה פשוט גייס לצידו את האלים המקומיים בכל אזור שבו ביקר; אולם לאחר

⁹⁹ השערה שנתמכת על-ידי גילוי טבעות חותם פיניקיות בתבאי וזיהוי השם "קדמוס" עם השורש השמי ק.ד.ם; ראה *Brill's Pauly*, s.v. "Cadmus".

¹⁰⁰ Marcovich, pp. 45-51; T. F. Wright, "A Symbolic Figure of the Queen of Heaven", *The Biblical World* 17 (6), June 1901, p. 448.

¹⁰¹ Marcovich, p. 46-48.

¹⁰² מעניין יהיה להשוות זאת לאופן שבו הושפע הפולחן ברומא מהמיתוס על מוצאם הטרויאני של הרומאים.

¹⁰³ כפי שמעיד הכינוי "אפרודיטוס" שסולא בחר לעצמו.

¹⁰⁴ Swindler, pp. 304-305.

¹⁰⁵ Balsdon, p. 7.

מספר פעמים שבהן השתמש בהצלחה באלות מקומיות שהיו גרסאות לוחמות של אפרודיטה, החליט להפוך זאת למנהג קבוע, בייחוד לקראת שובו לאיטליה.

כל אחת מהאפשרויות שהצגתי עד כה מבליעה הנחה לפיה סולא אכן עשה שימוש קבוע בדמותה של אפרודיטה בעת מלחמתו במיתרידאטס, והכינוי "אפרודיטוס" שסולא השתמש בו במכתבים רשמיים¹⁰⁶ ואף באותות-הניצחון שהקים ביוון¹⁰⁷ מחזק את ההנחה הזו. כנגד זה אפשר לטעון שקשה להסיק אודות העקביות התעמולתית של סולא על-סמך שני אירועים נקודתיים, רחוקים מאוד זה מזה, כמו הגרזן שנשלח לאפרודיסיאס ואות-הניצחון שהוקם בכירונאיאה. אשר לכינוי "אפרודיטוס", ספק אם סולא השתמש בו בעת מלחמתו במיתרידאטס: בלסדון מציין שהכינוי אושר באופן רשמי בסוף 82, לכאורה אחרי סולא כבר השתמש בו במשך מספר שנים.¹⁰⁸ אולם, למעט הופעתו על אותות-הניצחון של סולא (שמקובל לתארך לשנת 86¹⁰⁹) הכינוי הזה אינו מופיע לפני שנת 81, לא במכתבים שכתב סולא ולא בכתובות שהקדיש.¹¹⁰ באשר לאותות-הניצחון ביוון, בלסדון מעלה את ההשערה שהאותות אכן הוצבו מיד לאחר הקרב, אולם הכתובת "אפרודיטוס" נוספה מאוחר יותר.¹¹¹ ייתכן אפוא שסולא החל להשתמש בכינוי במקביל להכרה הרשמית של הסנאט בו, ולא שנים קודם לכן. אם הפרשנות של בלסדון נכונה, היא מחזקת את ההשערה לפיה סולא יצר לעצמו דמות של חביב אפרודיטה לא מיד עם הגיעו למזרח ב-87, אלא בשלב מאוחר יותר – למשל, לקראת חזרתו לאיטליה – ושסיפורי אפרודיטה שלו במזרח הומצאו בדיעבד, אולי כחלק מתעמולה שהפיץ שם משנת 82 ואילך.¹¹²

אם כך, נראה לי שהשתלשלות העניינים הייתה כדלקמן: סולא כבש את רומא ב-88, השיב לעצמו את הפיקוד במזרח ועזב את איטליה. כשהגיע ליוון, נהג כמצביאים רומאיים לפניו והציג את עצמו כצאצא של איניאס בן אפרודיטה – בשלב זה עדיין ללא תוכנית פעולה תעמולתית ברורה. סולא הבין שעליו לדאוג לעצמו, משום שרומא לא תסייע למי שהוכרז אויב הרפובליקה – וסביר שנעזר בתושבי האזורים שבהם עבר.¹¹³ כדי למשוך את התושבים לצידו, סולא הפגין יחס אוהד לאלים המקומיים שבהם נתקל – וכך נחשף לראשונה לגרסאות לוחמות של אפרודיטה, שכמו אשתר ועשתורת, לחמו לצד החיילים בקרב והעניקו למצביאים את הניצחון.¹¹⁴ אלינו הגיעו שני סיפורים שבהם מככבת אלה כזו, הראשון התרחש בכירונאיאה והשני קשור באפרודיסיאס.¹¹⁵

¹⁰⁶ Balsdon, p. 10 n. 105.

¹⁰⁷ Plut., *Sulla* 34.2; *de Fort. Rom.* 4

¹⁰⁸ Balsdon, p. 10.

¹⁰⁹ Camp, pp. 443-455.

¹¹⁰ ראה Balsdon, p. 10, בייחוד הערה 105 אצלו. כנגד זה אפשר לטעון שהמכתבים שכתב סולא משנת 81 ואילך נשמרו בקפידה רבה יותר, בהיותם מכתבים רשמיים של האיש החזק ברומא – ולכן סיכוייהם לשרוד עד ימינו.

¹¹¹ Balsdon, p. 10.

¹¹² ראה הערות 121-122 בהמשך.

¹¹³ פלוטרכוס מספר שהכיירונאים לחמו לצד סולא בקרב שנערך ליד עירם; ראה Plut., *Sulla* 15.5 ff.

¹¹⁴ Marcovich, pp. 46-48, 57.

¹¹⁵ במקרה של כירונאיאה, ברור מה ניסה סולא להשיג בהפגנת מחויבותו לאלה המקומית: הוא הוסיף לשהות בבויאוטיה גם אחרי הקרב, ונזקק לעזרתם של תושבי המקום בקרבות הבאים – למשל באורכומנוס. באפרודיסיאס המצב מורכב יותר, שהרי לפי הסיפור סולא אפילו לא היה קרוב לעיר כששלח את הגרזן; ראה השערותיי בעניין בתת-הפרק "אם הרומאים", עמ' 9.

כפי שהראיתי, בשני המקרים הללו יש מספיק סיבות להניח שסולא הפגין את מחויבותו לאלה לא משום שחש אליה קשר מיוחד או כחלק מקו תעמולתי עקבי, אלא משום שהייתה האלה המקומית.

הדברים השתנו עם שובו של סולא לאיטליה: אני נוטה להסכים עם לוס, הטוען שהשימוש שעשה סולא בדמות ונוס לקראת שובו לאיטליה היה מתוכנן, ושהוא בחר דווקא בה משום שתכונותיה תאמו את צרכיו התעמולתיים.¹¹⁶ אם אנו רוצים להניח שהסיפורים הומצאו בדיעבד, ייתכן שהומצאו בתקופה הזו, כדי להראות את הקשר החזק בין סולא לונוס. אינני סבור שסולא ראה בהוספת מאפיינים מלחמתיים לדמותה של ונוס ברומא מטרה: להיפך, ראינו שבמשך תקופה ארוכה רצה סולא להציג עצמו כמנהיג שוחר שלום, ששייב את השקט לאיטליה, והעדיף לקשר את ונוס שלו עם מוטיבים של שפע ושל שלווה, כמו הקורנוקופיה.¹¹⁷ המוטיבים המלחמתיים שהופיעו לצד ונוס במטבעות ובכתובות אינם ניסיון מכוון של סולא להשוות לאלה אופי לוחמני, אלא תוצר לוואי של קישורה עם ניצחונות צבאיים; שלושת הסוגים של מטבעות ונוס שצינתי לעיל – ונוס במרכבה, קופידון מנפץ חזיו ברק, ונוס ומצידה השני אותות-ניצחון – אינם מציגים את ונוס כלוחמת אלימה אלא כ"מביאת הניצחון", מוטיב ששאל סולא מהאפרודיטות הלוחמות שהכיר במזרח.

כאשר מונה סולא לדיקטטור, ונוס סיימה את תפקידה בחייו: כשליט הבלתי-מעורר של רומא, סולא כבר לא צריך היה להעביר מסרים של שלום ושקט, להוכיח את חוקיות האימפריום שלו או לשכנע את האיטלקים שהוא קשוב לתביעות האזרחות שלהם כדי לזכות בתמיכת הבוחרים. אולי זו הסיבה שדמותה כבר לא הופיעה יותר על-גבי מטבעות,¹¹⁸ ושסולא מעולם לא הקים לה מקדש ברומא, ותחת זאת העדיף להשקיע מזמנו וכספו באלים אחרים.¹¹⁹ אולם אף שונוס נשכחה ברומא, אפרודיטה נותרה פעילה מאוד במזרח: סולא השתמש בה ביוון ובאסיה הקטנה, במכתבים ששלח תחת השם "אפרודיטוס" ובמטבעות שטבע עבורו ל' ליקניוס מורנה (Murena), מפקד שני הלגיונות שהשאיר סולא באסיה, בים השנים 80-82.¹²⁰ הסיבה ברורה: סולא אמנם הביס את יריביו מבית ותפס את השלטון ברומא, אולם באסיה הקטנה ניצחוננו לא היה כה חד-משמעי. מיתרידאטס

¹¹⁶ ראה Luce, p. 34; חלק מההקשרים של ונוס סקרתי בהרחבה בפרק זה.

¹¹⁷ ראה "אלה כל-איטלקית", עמ' 12.

¹¹⁸ מצאתי רק שני מטבעות ונוס שייחכן שהוטבעו משנת 81 ועד מותו של סולא. המוקדם מביניהם (Crawford, no. 376; Sydenham, no. 763) הוטבע ככל הנראה בשנת 81, על-ידי קווינטוס מטלוס (שותפו של סולא לקונסולט בשנת 80) לציון הכרותו כאימפרטור בידי חייליו בגאליה קיסאלפינה (Crawford, p. 81). המאוחר (Crawford, no. 382; Sydenham, no. 772) הוטבע בשנת 79; סידנהם סבור שהדמות על המטבע היא יונו ולא ונוס.

¹¹⁹ למשל יופיטר, שסולא הורה על שיפוץ מקדשו שעל הגבעה הקפיטולינית (Balsdon, p. 7), או ויקטוריה, שלכבודה ערך סולא משחקים מפוארים בשנת 81 ובשנת 80 (Weinstock, *Div. Jul.*, pp. 91-92; Keaveney, *Repub.*, p. 156).

¹²⁰ Balsdon, p. 7.

הוסיף להיות דמות דומיננטית באזור, ואף הביס את מורנה במלחמה.¹²¹ כדי לשמור על מעמדו במזרח, גייס סולא לעזרתו את דמותה של אפרודיטה, שאת כוחה התעמולתי באזור הכיר היטב.¹²²

* * *

בפרק זה סקרנו את תפקידה של ונוס בתעמולה הסולאנית ואת המאפיינים שנוספים לה כתוצאה מכך. ונוס, שתפקידה המקורי היה אלת פריון הגידולים, הייתה אלה ותיקה ומוכרת היטב באיטליה; הפופולאריות של ונוס בחצי-האי כולו הייתה אחת הסיבות שבגללן בחר סולא, שרצה למשוך לצידו את העמים האיטלקיים האחרים, להשתמש בה בתעמולתו. במרוצת השנים קיבלה ונוס, בהשפעת אפרודיטה היוונית, את תפקיד אלת האהבה והתשוקה. אפרודיטה התפתחה מעשתורת, אלה-אם פניקית לוחמת, אולם בתהליך ההלניזציה שלה איבדה את רוב המאפיינים המלחמתיים שהיו חלק בלתי נפרד מעשתורת. הקשר היחיד של אפרודיטה למלחמה נותר הצגתה בשירה ובספרות היוונית כבת-לווייתו של ארס. אף-על-פי-כן, באזורים מסוימים ביוון ובאסיה הקטנה נשמרו מאפייניה המלחמתיים של עשתורת בגלגולים מקומיים של אפרודיטה, מסיבות אלו ואחרות. סולא, שבשהותו ביוון הסתמך בעיקר על המקומיים לכלכלת צבאו, ביקש להשיג את תמיכתם בעזרת תעמולה דתית. חוץ מהצגתו כצאצא של איניאס בין אפרודיטה – מנהג מקובל בקרב מצביאים רומאיים ביוון ובמזרח – תעמולתו הדתית של סולא התאפיינה ביצירת קשר בינו לבין האלים המקומיים באזורים שבהם חנה. בין האלים המקומיים האלה היו שתי גרסאות לוחמות של אפרודיטה: אפרודיטה מאפרודיסיאס, שהופיעה בחלומו ושאל מקדשה שלח גרזן במצוות האוראקל, ואפרודיטה של בויאוטיה, שלה הקדיש את ניצחונו בקרב בכיירוניאה. ראינו שיש עדויות היסטוריות וארכיאולוגיות לקיומן של כתות לוחמות של אפרודיטה בשני האזורים הללו. אני סבור שבתחילה השימוש בדמות אפרודיטה לוחמת היה מקרי ונבע מהיותה אלה פופולארית במקומות שבהם חנה סולא עם צבאו. אולם לאחר שנוכח ביעילותה במזרח, החליט סולא לאמץ אותה כמובילת הקמפיין התעמולתי שליווה את שובו לאיטליה. סולא הוכרז אויב הרפובליקה ורצה להוכיח את חוקיות האימפריום; הצגת ונוס, "אם הרומאים", כמי שהעניקה לו את ניצחונותיו עשויה הייתה לזכות אותו בלגיטימציה שביקש. כדי להעביר את המסר הזה טבע סולא מטבעות שעליהם מופיעה דמות ונוס בהקשרים של מלחמה ובעיקר של ניצחון. ההקשרים הללו היו טבעיים עבור סולא, שנחשף במזרח לגרסאות לוחמות של אפרודיטה, אולם היו חידוש ברומא: ונוס אמנם הופיעה על-גבי מטבעות רומיים לפני-כן, אולם לעתים רחוקות בלבד ואף פעם לא

¹²¹ המלחמה המיתרידאטית השנייה (82-83) החלה בסדרת פשיטות של מורנה על ערים וכפרים שבשליטת פונטוס, בטענה שמיתרידאטס מגייס צבא גדול נגד הרומאים. מיתרידאטס התלונן לסנאט, אולם משלא קיבל תשובה ונוכח שמורנה ממשיך במעשיו, הניח שרומא הכריזה עליו מלחמה; אז אסף את צבאו, הביס את מורנה בקרב וגירש אותו מממלכתו. אז הורה סולא למורנה להפסיק את המלחמה. ראה שצמן, עמ' 392; Appianus, *Mithridatica* 64-66.

¹²² השערה נועזת, בהמשך להערה הקודמת: כפי שכבר ציינתי, אין עדויות מוצקות לשימוש של סולא בכינוי "אפרודיטוס" לפני שנת 82. האם ייתכן שסולא המציא אותו כחלק מקמפיין תעמולתי שניהל לאחר המלחמה המיתרידאטית השנייה? הנסיבות נראות מתאימות: אפיאנוס מספר כי ניצחונו המוחץ של מיתרידאטס בקרב מול מורנה גרם לרבים באזור להעביר את תמיכתם אליו (App., *Mith.* 66). סביר להניח שהעניין הדאיג את סולא, משום שעליה בפופולאריות של מיתרידאטס עלולה הייתה לסכן את השליטה הרומית באסיה. סולא, שבשנים 82-83 היה עסוק במלחמות באיטליה, לא יכול היה להרשות לעצמו חזית נוספת במזרח ושיגר שליח שירגיע את הרוחות (שם). ייתכן שבמקביל המציא סולא את הכינוי "אפרודיטוס", כחלק מקמפיין תעמולתי שמטרתו לחזק את הנאמנות לרומא בקרב תושבי אסיה הקטנה. זוהי, כמוכח, השערה בלבד.

בהקשר מלחמתי. לפיכך נראה שניתן לייחס סולא את הוספת המאפיינים המלחמתיים לדמותה של ונוס, מעשה שהיווה השראה לפומפיוס ולקיסר בתקופה מאוחרת יותר.

ונוס לא הייתה האלה הרומית היחידה שסולא הוסיף לדמותה מאפיינים שהכיר בביקוריו במזרח, וגם לא האלה הלוחמת היחידה שזוהתה עמו. את האלה השנייה, מא-בלונה, אתאר בפרק הבא.

2 מא-בלונה

בלונה הייתה אלת המלחמה הרומית, כפי שמרמז הדמיון בין שמה למילה bellum. מדובר ככל הנראה באחת האלות העתיקות של רומא: בלאטיום נמצאו עדויות ארכיאולוגיות מהמאה החמישית לפולחן האלה.¹²³ בלונה מוזכרת מספר פעמים בקומדיות של פלאוטוס (סוף המאה השלישית ותחילת השנייה) וליוויס כלל את שמה בשבועה שנשא פ' דקיוס מוס (קונסול 340) כאשר הקריב את חייו למען ניצחון צבאו;¹²⁴ ברבים מן האזכורים הללו שמה נקשר בשמו של אל המלחמה מרס. בשנת 296, בעת המלחמה הסמניטית השלישית, נדר הקונסול אפיוס קלאודיוס קאיקוס להקים לבלונה מקדש ראשון ברומא – נדר שקיים מספר שנים לאחר מכן.¹²⁵ המקדש נבנה ליד ה"קירקוס פלאמיניוס" שבשדה מארס, למרגלות הגבעה הקפיטולינית; כיוון שהיה מחוץ לפומריום, שימש את הסנאט לפגישות עם גורמים שנאסר עליהם להיכנס אל התחום המקודש, כמו מצביאים בתפקיד או מלכים זרים.¹²⁶ מקדש בלונה אירח לא רק את השיחות בתום כל מלחמה, אלא גם את טקסי הפתיחה שלהן: לפי המסורת ברומא, הכרזת מלחמה רשמית נחתמה בהשלכת חנית משטח רומאי אל תוך שטח האויב. התפשטותה הטריטוריאלית של רומא הקשתה על קיום הטקס במתכונתו המקורית; במקום זה, הרומאים הגדירו את האזור לפני מקדש בלונה כשטח אויב, והשליכו אליו את החנית.¹²⁷ מקדש בלונה שהקים אפ' קלאודיוס לא היה מקדשה היחיד ברומא: מקדש נוסף, שהוקדש ל"בלונה רופיליה" (Rufilia), נבנה ככל הנראה על-ידי הקונסול פ' קורנליוס רופינוס (קונסול 290), מאבותיו של סולא, לאחר ניצחון נוסף על הסמניטים.¹²⁸ נוסף עליהם היו עוד כמה מקדשים לבלונה, שאזכיר בהמשך.

בלונה אמנם הייתה אלה רומית מקורית, אולם במחצית הראשונה של המאה הראשונה דמותה מוזגה עם זו של האלה מא, שמוצאה מקומאנה (Comana) שבקפדוקיה.¹²⁹ בדומה לעשתורת הפיניקית, מא היא אלה-אם (פירוש שמה הוא "אמא") וגם אלה לוחמת: פולחנה כלל שימוש בגרזנים ובחרבות,¹³⁰ ובין כינוייה אנו מוצאים את "אניקטוס" (ανικητος, "בלתי מנוצחת") ו"ניקפורוס" (νικηφόρος, "מביאת הניצחון").¹³¹ עדות נוספת לאופייה הלוחם של מא הוא זיהויה עם אלות המלחמה היווניות: סטראבו זיהה את מא עם אניו,

¹²³ Brill's Pauly, s.v. "Bellona".

¹²⁴ ראה Liv., 8.9.6; Plautus, *Amphitruo* 43; Plautus., *Bacchides* 847; Liv., 8.9.6. לפי ליוויס, דקיוס מוס נעזר בכהן שהכיר את הנוסח המדויק של השבועה. אזכורה של בלונה בטקס דתי רשמי מלמד שהייתה מוכרת ברומא כבר זמן רב לפני קיום הטקס – או לפחות זמן רב לפני שליוויס כתב על האירוע, כך שיאמין שהייתה מוכרת כבר אז.

¹²⁵ Liv., 10.19; G. Lloyd-Morgan, "Nemesis and Bellona: a Preliminary Study of Two Neglected Goddesses", in S. Billington and M. Green, *The Concept of the Goddess*, London and New York: Routledge, 1996, pp. 124-125; Brill's Pauly, s.v. "Bellona".

¹²⁶ Liv., 28.9, 28.38, 30.22; Smith, W. (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology (DGRBM)*, New York: AMS Press, 1967, s.v. "Bellona".

¹²⁷ ראה הערך "Bellona" ב-Brill's Pauly; OCD; DGRBM.

¹²⁸ R. E. A. Palmer, "The Neighbourhood of Sullan Bellona at the Colline Gate", *MEFR* 87, 1975, p. 655.

¹²⁹ Palmer, pp. 654-655; Keaveney, *Repub.*, pp. 35, 181.

¹³⁰ H. J. Rose, *Religion in Greece and Rome*, New York: Harper, 1959, p. 276; Brill's Pauly, s.v. "Ma".

¹³¹ ראה Brill's Pauly, s.v. "Ma". כפי שצינתה קודם לכן, גם אפרודיטה כונתה "מביאת הניצחון"; ראה הערה 78. הדמיון בכינוי האלות ישמש אותי בפרק הבא.

ופלוטרקוס – עם אניו ועם אתינה.¹³² כמו אצל עשתורת, למאפיינים המלחמתיים של מא התוסף פולחן זנות, שילוב שמצביע על היותה אלה שמסמלת מעבר מילדות לבגרות – שאצל גברים התבטא בהפיכתם ללוחמים ואצל נשים באובדן הבתולין.¹³³ מקדשיה של מא באסיה הקטנה (בקומאנה שבקפדוקיה ובקומאנה שבפונטוס) נמצאו מחוץ לעיר, ושם שירתו כוהני האלה. נוסף על הכוהנים, היו למא גם "תיאופורטוי" (θεοφορητοι, בלטינית fanatici), מאמינים אחוזי דיבוק אלוהי, שהתנבאו בשם האלה כשהם שרויים בטרנס.¹³⁴ פולחן מא, בדרך-כלל תחת השם בלונה, התקיים ברומא מתקופת הרפובליקה המאוחרת ואילך, כפי שעולה מהקדשות שנמצאו בעיר.¹³⁵ פולחנה של מא ברומא כלל מאפיינים רבים שהיו נהוגים בקומאנה: המקדשים מוקמו במקומות גבוהים, תפקידי הכוהנים והנביאים נשמרו,¹³⁶ המאמינים פצעו את עצמם בעזרת גרזנים דו-לחיים ולעתים אף הקריבו חתיכות מבשרם לאלה.¹³⁷ נראה שסולא מילא תפקיד משמעותי במיזוג בין בלונה למא. מספר חוקרים מעלים את ההשערה שסולא או חייליו היו אלה שהביאו את מא לרומא, או לפחות תרמו באופן משמעותי להגברת הפופולאריות של האלה בעיר.¹³⁸ ואכן, נראה שסולא הקים מקדש למא-בלונה סמוך לשער הקוליני; בלונה הזו כונתה "פולביננסיס" (Pulvinensis), משום שמקדשה הוקם על תל.¹³⁹ כמו-כן, פאלמר משער שסולא שיקם את המתחם הקדוש (shrine) של בלונה על הגבעה הקפיטולינית, לאחר שזה נשרף בשנת 83. נראה שבאותו מתחם התקיים פולחן של מא הקפדוקית.¹⁴⁰

בחירתו של סולא לזהות עצמו עם האלה "בת הכלאיים" מא-בלונה מפתיעה. אמנם, כבר ראינו בפרק הקודם כיצד סולא בחר אלה רומית מוכרת כמו ונוס, הוסיף לה מאפיינים מלחמתיים מזרחיים והשתמש בה בתעמולתו; כך יכול היה סולא להשתמש בכל התכונות שכבר נקשרו בשמה של ונוס באיטליה, בתוספת האפשרות להציג את ונוס כמי שנתנה לו את ניצחונותיו – וכך לנצל את לגיטימציה שנתנה לו תמיכתה של "אם הרומאים" והאלה האיטלקית הפופולארית כדי לאשר את חוקיות האימפריום שלו ולהרחיב את מעגל תומכיו באיטליה, בהתאמה. אולם אפרודיטה, אפילו בגרסתה הלוחמת, הייתה דומה יחסית לנוס ודמותה תועדה ביצירות יוניות שאותן הכירו הרומאים היטב. מא, לעומת זאת, הייתה שונה מאוד מבלונה ומיתר האלים שעבדו הרומאים, ופולחניה נחשבו אקזוטיים במקרה הטוב ומזעזעים במקרה הרע, אפילו בתקופות מאוחרות יותר.¹⁴¹ לכן מעניין לבדוק מה הניע את סולא לזהות את עצמו דווקא עם האלה הזו. כדי לענות על השאלה הזו, אנסה לעמוד על ההקשרים של

¹³² Strabo, *Geographica* 12.2.3 ; Plut., *Sulla* 9.4.

¹³³ Brill's *Pauly*, s.v. "Ma".

¹³⁴ Strabo, *Geo.* 12.2.3.

¹³⁵ Palmer, pp. 654, 658, 660.

¹³⁶ *Ibid.*, p. 657.

¹³⁷ Tibullus, *Elegiae* 1.6.43-54; Cassius Dio, 42.26.2

¹³⁸ Rose, *Religion*, p. 276; Keaveney, *Repub.*, p. 35.

¹³⁹ פירוש המילה Pulvinus, בין היתר, הוא "ערימת עפר" או "תל". ראה Palmer, pp. 660-661.

¹⁴⁰ Palmer, pp. 656-657; Cass. Dio, 42.26.2.

¹⁴¹ Tibullus, *Elegiae*, 1.6.43-54; Iuvenalis, *Saturae*. 4.123-125; Cass. Dio. 42.26.2.

מא ושל בלונה, כפי שעשיתי עם ונוס בפרק הקודם; לשם כך עלינו לסקור את העדות ההיסטורית שמספק לנו פלוטרכוס לקשר בין מא-בלונה לסולא.

2.1 מא-בלונה ב"חיי סולא"

מא-בלונה מוזכרת פעמיים ב"חיי סולא", ובשתייהן היא זו שמעודדת את סולא לכבוש את רומא. הפעם הראשונה היא בשנת 88: לאחר ההפיכה של מאריוס וסולפיקיוס, סולא הצליח להימלט מרומא ולהגיע אל ששת לגיונותיו שחנו בעיר נולא. משם יצאו לעבר רומא, כדי להשיב לסולא את הפיקוד שנלקח ממנו. פלוטרכוס מספר שסולא היסס לעלות על העיר בראש צבאו, למרות התלהבותם של חייליו; לכן הקריב קורבן לאלים, שפוסטומיוס, הקורא בקרביים החביב על סולא, פירש לטובה.¹⁴² אף-על-פי-כן, נראה שמה שעזר לסולא להכריע היה דווקא חלום שחלם.¹⁴³ בחלומו עמדה לצידו אלה, שנתנה בידו חזיז-ברק,¹⁴⁴ קראה בשמות אויביו בזה אחר זה והורתה לו להכותם בעזרת הברק; כל אויב שהכה סולא נפל ונעלם, וכך השמיד לבסוף את כל אויביו. סולא, מעודד מהחלום, הצעיד את צבאו לרומא.¹⁴⁵ אשר לזהותה של אותה אלה, פלוטרכוס מספר שהרומאים קיבלו את פולחנה מהקפדוקים, אולם מתקשה להחליט בין "לונה, מינרווה או בלונה" ("סלנה, אתינה או אניו" ביוונית).¹⁴⁶ תיאור האלה כאלה לוחמת מקפדוקיה וזיהויה על-ידי פלוטרכוס עם האלות הלוחמות אתינה או אניו, בשילוב העדויות ההיסטוריות והארכיאולוגיות לאהדתו של סולא למא-בלונה, מובילות אותנו להניח שמדובר באלה מא. קיבני מציין שזהו האזכור הראשון של מא בהקשר רומי¹⁴⁷ – כמובן, בהנחה שמדובר בסיפור אמיתי, או לפחות בסיפור שסולא עצמו הפיץ כבר בשנת 88. בהחלט ייתכן שסולא התוודע אל מא כאשר שהה באסיה בשנים 93-96.¹⁴⁸ לפי התיאור של סטראבו, מקדש מא בקומאנה היה גדול ומכובד מספיק כדי ששמעו יגיע לסולא המבקר באזור;¹⁴⁹ קיבני משער שסולא עבר בו בדרכו לפרת.¹⁵⁰ לא ברור אם פולחנה של מא כבר היה נהוג אז ברומא; בכל מקרה, אין עדויות ליחס מיוחד של סולא למא לפני הגיעו לקפדוקיה.¹⁵¹

¹⁴² Plut., *Sulla* 9.1-3.

¹⁴³ Keaveney, "Sulla and the Gods", pp. 53-54.

¹⁴⁴ או רעם – למילה *καρραυνος* יש שתי המשמעויות.

¹⁴⁵ Plut., *Sulla* 9.4.

¹⁴⁶ Plut., *Sulla* 9.4. היום נוהגים לקרוא "סמלה" במקום "סלנה", כפי שנראה בפרק הבא.

¹⁴⁷ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 65.

¹⁴⁸ Ibid., p. 65; Keaveney, *Repub.*, p. 35; Palmer, pp. 654-655.

¹⁴⁹ Strabo, *Geo.* 12.2.3, 12.3.36. סטראבו מתאר את המקדש כפי שהיה בסוף המאה הראשונה, לאחר עשרות שנים של נוכחות רומית בקפדוקיה. ההתערבות הרומית פגעה במעמד המקדש והחלישה את הכהן הגדול של מא – ואף-על-פי-כן התיאור שמוסר סטראבו מרשים למדי. ייתכן אפוא שבתקופת סולא מעמדו של המקדש היה חזק אפילו יותר; ראה "Ma". *Brill's Pauly*, s.v.

¹⁵⁰ Keaveney, *Repub.*, p. 35.

¹⁵¹ Ibid.

אפשרות אחרת היא שסולא התוודע למא במהלך מלחמתו במיתרידאטס – כלומר, רק במסעו השני במזרח, בשנות השמונים.¹⁵² אם מקבלים את האפשרות הזו, מובן שמא-בלונה לא יכלה להופיע בחלומו של סולא בשנת 88, בטרם יצא מזרחה – ולכן אין מנוס מלהסיק שהסיפור חובר בדיעבד.¹⁵³ זו כמובן מסקנה שעשויה להיות נכונה בכל מקרה.

הופעתה השנייה של מא-בלונה ב"חיי סולא" הייתה בשנת 83. פלוטרכוס מצטט קטע מזיכרונותיו של סולא, המספר על מפגש שהיה לו בסילביום (Silvium) עם עבד של אדם בשם פונטיוס: העבד, שהיה שרוי בטרנס, אמר לסולא שבלונה שולחת לו ניצחון במלחמה, אך אם לא ימהר, יישרף הקפיטוליום ביום השישי בחודש קווינטיליס – כפי שאכן קרה.¹⁵⁴ שלא כמו בהופעתה הקודמת של מא-בלונה, הפעם פלוטרכוס אינו מהסס לגבי זהות האלה ונוקב בשם "בלונה" בלבד. פרט מסוים בסיפור מעלה חשד כי מדובר דווקא במא: העבד מתואר על-ידי פלוטרכוס כשרוי בטרנס (בתרגום האנגלי, "in an inspired state"); המילה היוונית שפלוטרכוס משתמש בה היא "תיאופורטון" (θεοφορητον) – אותה מילה שבה משתמש סטראבו לתאר את נביאי מא בקומאנה.¹⁵⁵ אמנם איננו יודעים אם פולחן מא הוכר באיטליה באותה תקופה, אולם כיוון שמדובר בעבד, ייתכן שהכיר את פולחן האלה ממולדתו או דרך עבדים אחרים שהכירו אותה מארץ מוצאם.¹⁵⁶ מקובל לזהות את הבעלים של העבד, פונטיוס, עם פונטיוס טלסינוס (Telesinus), מנהיג הסמניטים שלחם מול סולא בקרב בשער הקוליני;¹⁵⁷ עוד אחזור לכך בהמשך.

בשתי הפעמים שבהם היא מוזכרת ב"חיי סולא", מא-בלונה מעודדת אותו לכבוש את רומא: בפעם הראשונה, לאחר שהופיעה בחלומו, קיבל סולא החלטה לעלות על העיר; בפעם השנייה האיצה בו מא-בלונה להגיע לרומא, באמרה שאם לא יזדרז, יישרף הקפיטוליום. שני כיבושי רומא היו ללא ספק אירועים משמעותיים בחייו של סולא, והתפקיד המרכזי שמלאה בהם מא-בלונה לפי פלוטרכוס עשוי להצביע על קשר מיוחד בינה ובין סולא,¹⁵⁸ השערה שמגובה בעדויות על מקדשים שהקדיש סולא לבלונה ברומא.¹⁵⁹ לדעתי, הקשר הזה (כמו במקרה של ונוס) נובע ממניעים תעמולתיים של סולא. אולם מהי התועלת התעמולתית שיכול היה סולא להפיק ממא-בלונה? אנסה לעמוד על כך דרך סקירת ההקשרים המוכרים, הן של בלונה והן של מא.

¹⁵² Brill's Pauly, s.v. "Ma".

¹⁵³ אפשרות נוספת היא שפלוטרכוס טעה בזיהוי, והאלה שהופיעה בחלום לא הייתה מא-בלונה. אדון בכך בפרק הבא.

¹⁵⁴ Plut., Sulla 27.6.
¹⁵⁵ ראה 656 Palmer, p. 12.2.3; Strabo, p. 276; Keaveney, *Repub.*, p. 110; Rose, *Religion*, p. 276. גם Keaveney, *Repub.*, p. 110; Rose, *Religion*, p. 276. גם במלחמת מיתרידאטס נמכרו שבויים רבים לעבדות. פונטיוס טלסינוס אמנם לא לחם לצד סולא ולכן לא זכה לחלק מהשלל, אבל ייתכן שקנה או גנב קפדוקי שנשבה במלחמה. לפי 41, 56 Turcan, pp. 41, 56.

¹⁵⁷ E. T. Salmon, *Samnium and the Samnites*, Cambridge: University Press, 1967, p. 382; Palmer, p. 656; Frier, p. 598.

¹⁵⁸ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 66; Keaveney, *Repub.*, p. 35.
הן האזכורים היחידים של בלונה או של מא ב"חיי האישים" של פלוטרכוס. ארחיב על כך בהמשך - ראה עמ' 39 והערה 225 בו.

¹⁵⁹ Palmer, pp. 656-657, 660-661.

2.2 בלונה והרופינים

לבלונה היו לפחות ארבעה מקדשים ברומא: המקדש הראשון נבנה בקירקוס פלאמיניוס על-ידי אפ' קלאודיוס בעקבות נדר שנדר לפני מלחמתו בסמניטים ב-296.¹⁶⁰ מקדש שני, שהוקדש ל"בלונה רופיליה" (Rufilia), הוקם ככל הנראה על-ידי פ' קורנליוס רופינוס, מאבותיו של סולא, בעקבות ניצחונו-שלו על הסמניטים בשנת 290; ייתכן שהמקדש נקרא על-שם רופינוס.¹⁶¹ מקדש שלישי, ל"בלונה אינסולנסיס" (Insulensis), הוקם באי על הטיבר, ועבדו בו את מא.¹⁶² לפי פאלמר, המקדש הרביעי, ל"בלונה פולביננסיס" (Pulvinensis), הוקם בשנת 80 על-ידי סולא ליד השער הקוליני – המקום שבו, בשנת 82, ניצח סולא בקרב שבו הבטיח לעצמו את השלטון ברומא.¹⁶³ המקדש הזה נבנה על תל שסולא הקים – כנראה כחיקוי למקדש מא בקומאנה, שנבנה על הר.¹⁶⁴ נוסף על ארבעת המקדשים הללו, היה מתחם קדוש (shrine) לבלונה על הגבעה הקפיטולינית, שיייתכן שסולא שיקם לאחר שנהרס בשריפה של 83. נראה שגם בו התקיים פולחן מא עוד לפני המחצית השנייה של המאה הראשונה.¹⁶⁵

שלושה מהמקדשים הללו – רופיליה, פולביננסיס והמתחם הקפיטוליני – קשורים לרופיניים (Rufini), אותו ענף של הגנס קורנלייה שאליו השתייך סולא. הקשר המשפחתי בין הרופיניים לבלונה לא הסתכם בבניית המקדשים: ממצבות שנמצאו ליד מקדש בלונה רופיליה עולה כי סולא הפקיד עבדים משוחררים שלו לטפל במקדש שייסד אבי-אבותיו, שהיה הרופיני האחרון לפני סולא שנבחר לקונסולאט.¹⁶⁶ הקשר שמציע פאלמר בין בלונה לבין הרופיניים להסביר מדוע דווקא האלה הזו, שהייתה זניחה בהשוואה לאלים רומיים אחרים, זכתה לתפקיד כה דומיננטי ב"חיי סולא". אם אכן זכתה בלונה ליחס מיוחד במשפחתו של סולא, סביר שסולא יצפה דווקא ממנה לסייע לו כפי שסייעה לרופינוס בשנת 290; מכאן שאם אכן ראה אלה בחלומו, היה טבעי עבורו להניח שזו בלונה. כמובן, אי אפשר לשלול את האפשרות שהחלום מעולם לא נחלם ושהסיפורים אודות מא-בלונה הם פרי מוחו הערמומי של סולא; גם במקרה כזה, ההשערה שמעלה פאלמר עשויה לסייע. סביר שהקשר בין בלונה לצאצאי רופינוס היה ידוע ברומא: גם אם תושבי העיר לא ידעו בדיוק מה טיב הקשר בין הרופיניים לבלונה, בוודאי ידעו שאבי המשפחה הקים את אחד המקדשים לאלה בעיר. על-ידי ייחוס הסיפור לאלה שמזוהה עם משפחתו, גרם לו סולא להישמע אמין יותר, ולכן משכנע יותר. כמובן, יש לקחת בחשבון מי היה

¹⁶⁰ Palmer, p. 653.

¹⁶¹ Ibid., pp. 654-655.

¹⁶² Ibid., pp. 653-654.

¹⁶³ Ibid., pp. 660, 664.

¹⁶⁴ Ibid., pp. 660-661.

¹⁶⁵ ראה הערה 140.

¹⁶⁶ Palmer, pp. 654, 655. המלאכה נמסרה לעבדים משוחררים, משום שעל אזרחים רומיים נאסר לשרת במקדשים של אלים זרים – מה שעשוי להעיד על פולחן של מא במקדש. מעניין שגם שירות במקדש "האם הגדולה" נאסר על אזרחים רומיים, אף שהאלה הוכרה רשמית בשנת 205. ראה *Brill's Pauly*, s.v. "Ma"; *OCD*, s.v. "Cybele"; C. Bailey, *Phases in the Religion of Ancient Rome*, Westwood, CT: Greendword Press, 1972, pp. 190-192.

קהל היעד של שני הסיפורים אודות מא-בלונה: לגבי האזכור הראשון של מא-בלונה (של 88), פלוטרכוס מציין שסולא סיפר אודות החלום לחברו; הכוונה כנראה ללוקולוס, הקוואיסטור הבודד שנשאר נאמן לסולא לאחר שקציניו האחרים נטשוהו.¹⁶⁷ סביר שחבר קרוב כל-כך ידע על הקשר בין בלונה למשפחתו של סולא, ומבחינתו הסיפור היה אמין יותר כאשר סופר עליה. לגבי האזכור השני, אודות העבד המתנבא, פלוטרכוס רק מציין שמקורו בזיכרונותיו של סולא, ואינו מספק פרטים נוספים אודות קהל היעד המידי. במרוצת השנים, שני האירועים הללו הרחיבו את קהל היעד שלהם. בין אם היו אמיתיים ובין אם לא, ייתכן שאלה היו סיפורים מוכרים ברומא בתקופת הדיקטטורה של סולא; לחילופין ייתכן שסולא בחר לספר אותם לראשונה בזיכרונותיו. גם מי שלא הכיר את ההיסטוריה הרופינית יכול היה לדעת שסולא הקים מקדש ל"בלונה פולבינסיס" והציב את עבדיו המשוחררים לשרת במקדש "בלונה רופיליה" שהקים אבי-אבותיו רופינוס. לכן, השימוש דווקא בדמותה של בלונה מוסיף אמינות לסיפוריו של סולא.

2.3 אלה אנטי-סמניטית

הסמניטים היו אויביה המסורתיים של רומא, ונחשבו הלוחמים האכזריים ביותר באיטליה.¹⁶⁸ לקראת סוף מלחמת האזרחים, הסמניטים היו בעלי-ברית מרכזיים של מתנגדי סולא ברומא והובילו את הקרב מול סולא בשער הקוליני.¹⁶⁹ נראה שלסולא הייתה שנאה עמוקה לסמניטים: אפיאנוס מתאר כיצד סולא נהג להוציא להורג את השבויים הסמניטים שלקח, בעוד שבויים אחרים זכו ליחס הולם יותר.¹⁷⁰ סלמון משער שהשנאה לסמניטים הייתה עניין משפחתי עבור סולא, ומקורה בפ' קורנליוס רופינוס, שהובס על-ידם בקרב בשנת 277: התבוסה הזו חיסלה את הקריירה הפוליטית שלו והובילה לדעיכתו של הענף הרופיני של הקורנליים, שעד סולא לא הצמיח מתוכו קונסול נוסף.¹⁷¹ סולא עשוי היה לפתח בעצמו שנאה לסמניטים כאשר נלחם בהם במלחמת בעלות הברית, או כאשר שמע כיצד סירבו, בשנת 87, לקבל את תנאי השלום שהציע להם ק' קאיקיליוס מטלוס פיוס (Q. Caecilius Metellus Pius), מי שהיה מאוחר יותר בעל-בריתו של סולא ושותפו לקונסולאט בשנת 80.¹⁷² בין אם שנא סולא את הסמניטים באמת ובתמים ובין אם לא, היה לו אינטרס להציג עצמו ככזה. ייתכן שרומאים רבים תפסו את המאבק של סולא בסיעה המאריאנית כמאבק אישי שמטרתו היחידה לשרת אינטרסים של סולא.

¹⁶⁷ App. BC 1.57; Keaveney, *Repub.*, p. 52; Badian, *Studies*, p. 220; 386 עמ' Salmon.

¹⁶⁸ Plut., *Sulla* 29.4; Keaveney, *Repub.*, pp. 44, 122.

¹⁶⁹ Salmon, p. 384; 394 עמ' Salmon.

¹⁷⁰ סולא הקפיד להרוג את כל הסמניטים שלא הספיקו להימלט אל תוך פראיינסטה (App., BC 1.87); בסוף הקרב בשער הקוליני, סולא רצח למעלה מ-8,000 שבויים "משום שרובם היו סמניטים", כפי שמסביר אפיאנוס (App., BC 1.93); לאחר שכבש את פראיינסטה ולקח את כל יושביה בשבי, חס על הרומאים אולם הוציא להורג את כל הגברים הסמניטים והפראיינסטים (App., BC 1.94).

¹⁷¹ רופינוס גורש מהסנאט על-ידי הקנסורים ב-275, לכאורה משום שעבר על מספר חוקי מותרות, אולם סלמון מציין שסביר יותר שגורש בגלל חילוקי דעות פוליטיים, ושולוא הובס על-ידי הסמניטים, מה שפגע קשות בכוחו הפוליטי, קשה להאמין שהקנסורים היו מרשים לעצמם לגרשו. ראה 3 n. 383, 385, 282-3. Salmon.

¹⁷² Ibid., p. 383. ראוי לציין שקיבני אינו סבור שסולא נהג בסמניטים בחומרה רבה יותר משנהג ביריבים אחרים שלו – ראה Keaveney, *Repub.*, p. 152.

אם ניקח בחשבון שסולא הוכרז על-ידי השלטון ברומא כאויב הרפובליקה, ואף עלה על העיר בראש צבאו בשנת 88 – מעשה תקדימי שזעזע את הרומאים – קל להבין שסולא התקשה לגייס תמיכה. לכן, היה על סולא למצוא פיתרון שיסיט את תשומת הלב לעניין אחר. העוינות הרומאית לסמניטים הייתה מוכרת היטב לסולא, שניצחונותיו על הסמניטים סייעו לו להיבחר לקונסולאט של 88;¹⁷³ הצגת מאבקו האישי כמלחמת חורמה בסמניטים הייתה אפוא פיתרון מצוין: בהעדר מצביאים מוכשרים ברומא של אותה תקופה, סולא מיצב את עצמו כגיבור שיסיר מעל רומא את האיום הסמניטי אחת ולתמיד.¹⁷⁴ דוגמא טובה לכך היא אותו קטע אצל אפיאנוס, שבו מסופר כיצד מאריוס כרת ברית עם הסמניטים והעניק להם כל מה שקאיקיליוס מטלוס סירב להעניק להם.¹⁷⁵ נראה לי שמקורו של הקטע בתעמולה הסולאנית: מטלוס (בעל-בריתו של סולא, כזכור) מתואר כנציג הרשמי של רומא במשא ומתן עם הסמניטים, שלא הסכים להיענות לדרישותיהם – קרי, לא הסכים להתפשר על האינטרסים של רומא. לעומת נאמנותו של מטלוס למולדת, מאריוס היה מוכן להעניק לגרועם שבאויבי רומא את כל מבוקשם, ובלבד שיילחמו לצידו ויסייעו לו להשיג את השלטון ברומא.¹⁷⁶ המסר ברור: מאריוס ותומכיו כרתו ברית עם הסמניטים כדי להשתלט על רומא, לעומת סולא ואנשיו שנתרו נאמנים לעיר. אינני יודע האם הסיפור שימש את סולא עוד לפני עלותו על רומא או רק בדיעבד; אעסוק בכך בהמשך.

ייתכן שבלונה הייתה אחד הכלים שבהם השתמש סולא בקמפיין התעמולתי האנטי-סמניטי שלו. כבר ציינתי שמקדשי בלונה שבנו אפ' קלאודיוס קאיקוס ופ' קורנליוס רופינוס נדרו לאלה במהלך מלחמתם בסמניטים; המכנה המשותף הזה עשוי היה ליצור לבלונה תדמית אנטי-סמניטית ברומא.¹⁷⁷ את התדמית הזו ביקש סולא לנצל לטובתו. כבר תיארתי כיצד הקים מקדש לבלונה ליד השער הקוליני דווקא – משום שזה המקום שבו הביס את יריביו, שרובם היו סמניטים, בקרב על רומא. נקודה נוספת שמחזקת את הטענה הזו היא זהותו של העבד שניבא לסולא ניצחון בשם מא-בלונה. פלוטרכוס מציין מפורשות שהסיפור מצוטט מזיכרונותיו של סולא, ומעניין שסולא טרח להדגיש שהמתנבא הוא עבדו של פונטיוס טלסינוס, מנהיג הסמניטים. מעבר לאירוניה שבדבר, האזכור הזה סייע לו להציג את כיבוש רומא ב-82 כחלק ממלחמה נגד הסמניטים: מי שהפצירה בסולא למהר לעבר רומא והבטיחה לו ניצחון הייתה בלונה, האלה האנטי-סמניטית; ומי שבישר לו על כך היה העבד של טלסינוס, יריבו הסמניטי. יצירת הקשר סמניטי לנבואה סייעה לסולא ליצור נרטיב שונה של כיבוש רומא,

¹⁷³ Keaveney, *Repub.*, p. 44. נראה שסולא העצים את הישגיו במלחמה הזו – הן בזמן אמיתי והן בזיכרונותיו; ראה Salmon, pp. 365-368.

¹⁷⁴ Salmon, pp. 383-384. סלמון מעלה את האפשרות שסולא פעל במכוון באופן שיכריח את הסמניטים להצטרף למלחמה נגדו; שצמן מפנה לפירושים אפשריים נוספים – ראה שצמן, עמ' 394 הערה 25.

¹⁷⁵ App., *BC* 1.68.

¹⁷⁶ שצמן מתאר את השתלשלות העניינים באופן שונה ופחות אוהד כלפי מטלוס – מה שמחזק את הנחתי שאפיאנוס או המקור שלו הושפעו מהתעמולה הסולאנית. ראה שצמן, עמ' 387.

¹⁷⁷ המצביאים ששירתו במלחמות הסמניטיות נדרו מקדשים למגוון רחב של אלים, ולכן על-פניו הקמת שני מקדשים לבלונה אינה מצביעה בהכרח על כך שמדובר באלה אנטי-סמניטית: סלמון מציין שבמשך עשרים שנה הוקמו ברומא מקדשים לאלים סאלוס (Salus), בלונה, ויקטוריה, יופיטר ויקטור, יופיטר סטאטור (Stator) וקוירינוס; ראה Salmon, p. 403 n. 2. אף-על-פי-כן, נראה שלמעט בלונה, לכל האלים האחרים היו תפקידים רבים מכדי שיקשרו אותם דווקא לסמניטים: יופיטר וקוירינוס היו שני אלים מרכזיים ברומא; שמה של ויקטוריה נקשר בכל ניצחון שהוא, לאו דווקא בניצחון על עם מסוים; סאלוס לא נחשבה אלה לוחמת, אלא אלת "שלום הציבור". לגבי בלונה, נראה לי שתפקידה במלחמות הסמניטיות משמעותי ביחס לתפקידיה האחרים, שהסתכמו בעיקר בהיותה בת-הלוויה של מרס; לכן הסיכויים שיהיו דווקא אותה כאלה אנטי-סמניטית גדולים יותר.

שייראה לגיטימי יותר בעיני אזרחיה: לפי הנרטיב הזה, אויביו העיקריים של סולא לא היו המאריאנים, אלא הסמניטים, והוא מיהר לרומא כדי לחלצה מציפורניהם ומציפורני בעלי בריתם הרומיים. הבחירה בדמותה של בלונה נעשתה אפוא כדי להעצים את היסוד האנטי-סמניטי בסיפור.

קשה לדעת כמה מהר התפשט הסיפור הזה, והאם סולא בכלל הפיץ אותו בטרם עלה לשלטון. אולם העובדה שסולא כלל את סיפור בלונה בזיכרונותיו, לצד העובדה שהקים מקדש למא-בלונה בערך בשנת 80, עשויה להצביע על כך שהתעמולה האנטי-סמניטית הוסיפה לשרת את סולא גם לאחר שהשיג את מבוקשו ומונה לדיקטטור. סולא, שבוודאי הבין שייזכר כמצביא שכבש את רומא פעמיים, רצה להראות שהייתה לו סיבה מוצדקת – והסמניטים סיפקו לו את העילה לכך.

ההנחה שסולא עשה שימוש בסיפורי בלונה גם בדיעבד מסייעת להסביר את תפקידה בכיבוש של 88. הסמניטים לא היו מעורבים בעלייתו הראשונה של סולא על רומא בשנת 88, אולם כיוון שמעורבותם הייתה מסייעת בהצדקת המעשה, ביקש לקשר אותם – כנראה בדיעבד – לאירוע באופן מלאכותי. סולא עשה זאת על-ידי הוספת הסיפור אודות הופעת האלה מא-בלונה בחלומו. אם נכונה ההשערה שלבלונה הייתה תדמית של אלה אנטי-סמניטית, הרי שאזכור שמה בהקשר של כיבוש רומא בשנת 88 הספיק כדי להקנות למעשה נופך אנטי-סמניטי – שאמנם לא היה ולא נברא, אבל עשוי היה להיות יעיל מאוד בהצדקת המעשה. הוספת דמותה של בלונה לסיפור כיבוש רומא של 88 גם עזרה לקשר אותו לכיבוש של 82 וכך תרמה לבלבול בין שני הסיפורים: ייתכן שסולא קיווה ששני סיפורים דומים, שעוסקים בכיבוש אותה עיר בסיועה של אותה אלה, יהפכו בזיכרון הקולקטיבי לסיפור אחד – רצוי לסיפור של 82, שאותו היה קל יותר להציג כחלק ממלחמה אנטי-סמניטית. אם כך, ייתכן שהרצון להצדיק את כיבושי רומא על-ידי הצגתם כחלק ממערכה אנטי-סמניטית כוללת, לצד ההקשרים האנטי-סמניטיים של בלונה, הם הסיבה לליהוקה לתפקיד "מובילת הקמפיין". בלונה שימשה את סולא להצדקת עלייתו על רומא – ממש כפי שונוס שימשה אותו להוכחת חוקיות האימפריום שלו.

2.4 מא

עד כאן סקרת הקשרים של בלונה שאולי גרמו לסולא להשתמש באלה בתעמולתו. אך סולא לא בחר בדמות הרומית-המקורית של בלונה, אלא זיהה את עצמו דווקא עם מא-בלונה: פלוטרכוס מציין את מקורה הקדוקי של האלה שנגלתה לסולא בחלומו ותיאור העבד שניבא לסולא ניצחון מזכיר את תיאור נביאי מא בקומאנה;¹⁷⁸ גם המקדש שבנה סולא לבלונה ברומא הזכיר בסגנונו את מקדש מא.¹⁷⁹ לפיכך עלינו לנסות להבין איזה יתרון ראה סולא בזיהויו עם מא-בלונה דווקא, ולא עם בלונה המקורית.

¹⁷⁸ Plut., *Sulla* 9.4, 27.6; Strabo, *Geo.* 12.2.3.

¹⁷⁹ Palmer, pp. 660-661.

לנוכח הנטייה של סולא לזהות עצמו עם אלים מקומיים (כפי שהראיתי בפרק הקודם), השערה מתבקשת היא שסולא ביקש להשיג רווח כלשהו מזיהויו עם מא-בלונה במזרח. ידוע לנו שסולא נשלח בשנת 96 לקליקיה כדי לפעול נגד שודדי הים וכדי לסכל את השתלטותו של מיתרידאטס על קפקדוקיה.¹⁸⁰ פלוטרכוס מספר שסולא לא לקח עימו צבא גדול, אולם מצא בעלי-ברית נאמנים במקום ונעזר בשירותיהם;¹⁸¹ בהחלט ייתכן שסולא נעזר בתעמולה דתית לשם כך, כפי שעשה במקרים אחרים. סולא, שהתוודע למא במהלך שהותו באזור, בוודאי גם עמד על מעמדה הרם של האלה בקפקדוקיה, שבה הכהן הגדול שלה היה שני בחשיבותו רק למלך.¹⁸² המעמד הזה הפך אותה לכלי תעמולתי יעיל עבורו בקפקדוקיה. אף שזהו הסבר מתקבל על הדעת למניעיו של סולא להשתמש בדמות מא באסיה הקטנה (מה שייתכן שעשה גם בשנות השמונים), אין בידינו עדויות לכך שסולא אכן עשה בה שימוש תעמולתי באזור זה, ושתי ההופעות שלה ב"חיי סולא" מתרחשות באיטליה דווקא. אנו זקוקים אפוא להסבר נוסף.

כפי שכבר ציינתי, פולחנה יוצא-הדופן של מא היה מלהיב מאוד והכניס את המשתתפים בו לסוג של אקסטזה,¹⁸³ וייתכן שחיילי סולא נחשפו אליו באסיה, התלהבו ממנו ואימצו אותו.¹⁸⁴ החיילים עשויים היו להתוודע לאלה בשנות התשעים או בשנות השמונים; האפשרות הראשונה נראית סבירה יותר, שכן סולא וצבאו שהו בקפקדוקיה עצמה. התרחיש הבא עשוי לתאר את השתלשלות העניינים: חייליו של סולא אימצו את מא כסמל שלהם, מעין "אלה יחידתית", בעת שהותם בקפקדוקיה בשנות התשעים. ייתכן שסולא עצמו עודד את פולחן מא בקרב חייליו, כיוון שראה בכך כזו גורם מגבש, ואף הנחיל אותו מאוחר יותר לחיילים שעליהם פיקד במלחמת בעלות-הברית ושאינם המשיך לאסיה.¹⁸⁵ במהלך שהותם במזרח, הקשר בין אותם חיילים למא התחזק, וייתכן אפוא שסיפור העבד המתנבא בשם מא-בלונה נועד להלהיב אותם. השמועה על האלה האקזוטית של צבא סולא התפשטה באיטליה – וסולא, שכבר היה מזוהה עימה, הקים לכבודה מקדש ברומא לאחר שהשתלט על העיר. זהו תרחיש אפשרי, גם אם בלתי מבוסס, שמסביר מדוע בחר סולא להוסיף מאפיינים של מא לאלה בלונה, שאת הסיבות שהובילו את סולא לבחור דווקא בה כבר סקרתי לעיל. באותה מידה, אפשר לשער שסולא אימץ את מא כי האמין בה בעצמו, או שעשה זאת משום שזיהה מגמה של הערצתה בעיר באותה תקופה – האפשרות השנייה פחות סבירה, משום שאין ברשותנו עדויות לפולחן מא ברומא שלפני הדיקטטורה של סולא.¹⁸⁶ האפשרות האחרונה שאציע תולה את האשמה בפלוטרכוס: ייתכן שלפי הסיפורים המקוריים, האלה שנגלתה לסולא בחלום לפני עלותו על רומא, ושבשמה התנבא העבד, היא בלונה הרומית-המקורית,

¹⁸⁰ שצמן, עמ' 386; 173. Badian, *Studies*, p. 173; 386.

¹⁸¹ Plut., *Sulla* 5.3.

¹⁸² Strabo, *Geo.* 12.2.3.

¹⁸³ Ibid.; Tibullus, *Elegiae* 1.6.43-54; Turcan, p. 18.

¹⁸⁴ Rose, *Religion*, p. 276; Keaveney, *Repub.*, p. 35.

¹⁸⁵ לפי שצמן, עמ' 386, החיילים שבראשם עלה סולא על רומא, ושאינם המשיך אחר-כך לאסיה, היו חייליו במלחמת בעלות-הברית.

¹⁸⁶ Brill's *Pauly*, s.v. "Ma"; Rose, *Religion*, p. 276; Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 65.

נטולת מאפיינים של מא; אולם פלוטרכוס (או אחד המקורות שעליהן הסתמך), שבתקופתו מא ובלונה נחשבו ברומא כאלה אחת, סבר שכך היה גם בימי סולא. ההשערה הזו נראית סבירה פחות כאשר מעמטים אותה עם העדויות שלפיהן סולא הקים, סביב שנת 80, מקדש למא-בלונה.¹⁸⁷ נשארנו אפוא עם שתי אפשרויות, שתיהן טובות באותה מידה: שהאלה הקפדוקית מא הייתה "האלה היחידתית" של צבא סולא או שסולא התרשם מהאלה ואימץ אותה מתוך אמונה אמיתית.

* * *

מא-בלונה, כמו ונוס, מילאה תפקיד משמעותי בתעמולה הסולאנית. פלוטרכוס מזכיר אותה פעמיים, שתיהן בהקשר של עליית סולא על רומא: בשנת 88 הופיעה מא-בלונה בחלומו של סולא, הופעה שעודדה אותו לכבוש את העיר; בשנת 83, עבד שפגש סולא ניבא לו ניצחון בשמה, ואף האיץ בו לעלות על רומא, פן יישרף הקפיטוליום.¹⁸⁸ כמו-כן, ידוע לנו שסולא הקים ברומא מקדש למא-בלונה סביב שנת 80 ואף דאג לתחזוקת המקדש שהקים אבי-אבותיו פ' קורנליוס רופינוס כמאתיים שנה קודם לכן.¹⁸⁹ בלונה זוהתה, ככל הנראה, עם הרופיניים, המשפחה שאליה השתייך סולא, וזו הייתה עשויה להיות אחת הסיבות שבגללן בחר להשתמש בה בתעמולתו. סיבה נוספת לשימוש בדמות בלונה הייתה רצונו של סולא להצדיק את עלייתו על רומא, על-ידי הצגתה כמהלך הכרחי במלחמת-חורמה שהוביל נגד הסמניטים, אויביהם המושבעים של הרומאים, שהובילו את האופוזיציה לסולא לאחר מות מאריוס הצעיר. ייתכן שבלונה, שבמהלך המלחמות הסמניטיות הוקמו לכבודה שני מקדשים, נתפסה ברומא כאלה אנטי-סמניטית; לכן בחר סולא להציג דווקא אותה כמי שעודדה אותו לעלות על רומא בפעם השנייה. הקישור בין הסמניטים לכיבוש רומא בשנת 88 היה מורכב יותר, משום שלא היה להם כל קשר לעניין, אולם לא איש כסולא יירתע: נראה שעל-ידי יצירת סיפור דומה – הופעה של מא-בלונה שמעודדה את סולא לעלות על העיר – ביקש סולא לקשר בין כיבוש רומא בשנת 88 לכיבוש ב-82, וכך לבלבל בין הסיפורים וליצור הרושם שבשני המקרים כוונו מהלכיו נגד הסמניטים. הגרסא של סולא לגבי אירועי 82-83 עשויה הייתה להתקבל על-ידי חלק מבני תקופתו של סולא, שכן הצבא הסמניטי אכן חנה ליד רומא; אולם קשה להאמין שסולא הצליח לשטות בהם לגבי אירועי 88, שבהם הסמניטים כלל לא היו מעורבים. לכן ייתכן שסולא כיוון מראש את תעמולתו לדורות הבאים.

בכל הנוגע למא, הדברים ברורים פחות. האלה שמופיעה אצל פלוטרכוס אינה בלונה הרומית המקורית, כי אם מא-בלונה, ונראה שגם המקדש שהקים סולא ליד השער הקוליני הוקדש לה. סביר להניח שסולא השתמש במא

¹⁸⁷ על המקדש, ראה Palmer, pp. 660-661. אפשר לנסות להצדיק את ההשערה האחרונה על-ידי הטענה שפולחן מא במקדש בלונה שבנה סולא החל בתקופה מאוחרת יותר, לאחר מותו של סולא. בכל מקרה, ההשערה הזו נראית לי פחות סבירה מהאחרות ולכן אני מעדיף שלא להרחיב עליה.

¹⁸⁸ Plut., *Sulla* 9.4, 27.6.

¹⁸⁹ Palmer, pp. 654, 655, 660, 664.

בתעמולתו כששהה בקפדוקיה בשנות התשעים, כשם שהשתמש באלים המקומיים במקומות אחרים.¹⁹⁰ אולם פרט להשערה הבלתי-מבוססת שלפיה מא שימשה "אלה יחידתית" (מעין קמע) של חיילי סולא או להשערה שסולא האמין באלה באמת ובתמים, לא מצאתי דרך להסביר את השימוש בה באיטליה.

---

¹⁹⁰ ראה הפרק אודות ונוס, וגם הסיפור שמביא פטרוקולוס אודות הקדשת המעיין לדיאנה טיפאטינה (Tifatina), האלה של הר טיפאטום (Tifatum) – Vell. Pat., 2.25.4.

3 ונוס ומא-בלונה: שתיים שהן אחת?

בפרק אודות ונוס ציינתי שהחוקרים חלוקים בדעותיהם לגבי מערכת היחסים בין סולא לִונוס: אחדים, כמו קיבני, ויינשטוק ולוס, מצביעים על קשר עקבי ומיוחד בין סולא לאלה; אחרים, כמו בלסדון, טוענים שונוס היא אלה אחת מני רבים ששם נקשר בסולא ותו לא. אולם נראה שכולם מסכימים בנקודה אחת, והיא שאין זכר למעורבות של ונוס בחייו הדתיים או הפוליטיים של סולא לפני השנים 86-87. אני מעוניין להציג כאן אפשרות שלפיה ונוס ומא-בלונה המוזכרות בסיפוריו של סולא הן אותה אלה, ולכן הקשר בין סולא לִונוס החל עוד לפני שנת 87 – או שסולא לפחות ניסה ליצור את הרושם שכך היה. תוך כדי, אסכם את העבודה כולה.

פלוטרכוס מספר על חלום שחלם סולא בשנת 88, בעודו מתלבט אם לעלות על רומא בראש צבאו:

It is said, also, that to Sulla himself there appeared in his dreams a goddess whom the Romans learned to worship from the Cappadocians, whether she is Luna, or Minerva, or Bellona. This goddess, as Sulla fancied, stood by his side and put into his hand a thunder-bolt, and naming his enemies one by one, bade him smite them with it; and they were all smitten, and fell, and vanished away.¹⁹¹

הסיפור הזה מזכיר את הכתובת שהקדיש סולא לאפרודיטה אפרודיסיאס, כפי שמצטט אותה אפיאנוס:

This Axe to Aphrodite Sulla brought,
For in a dream he saw her as she fought
Queen of his host, full armed, and deeds of knighthood wrought.¹⁹²

ובתרגום שונה:

I saw thee in a dream exhorting the ranks of my army and fighting with the weapons of Ares.¹⁹³

שני הסופרים מתארים אלה לוחמת, המופיעה בחלומו של סולא ומסייעת לו במלחמתו, אולם כל אחד מכנה את האלה בשם אחר: "לונה, מינרווה או בלונה" אצל פלוטרכוס, "אפרודיטה" אצל אפיאנוס. השם השונה אינו מעיד בהכרח על כך שמדובר באלה שונה: אפרודיטה-ונוס, עשתורת-אפרודיטה, מא-בלונה, עשתורת-מא – כל אלה צמדי אלות הממלאות תפקידים דומים, אולם מכונות בשמות שונים במקומות שונים.¹⁹⁴ ייתכן אפוא ששני המחברים מתארים חלומות על אותה אלה, אולם מכנים אותה בשמות שונים, בגלל רקע תרבותי שונה (פלוטרכוס היה יליד כיירוניאה שביוון, מוצאו של אפיאנוס מאלכסנדריה) או משום שהשתמשו במקורות שונים. אם זה אכן המקרה, אזי ייתכן שונוס (או אלה דומה לה) מילאה עוד לפני 87 תפקיד משמעותי בהחלטה

¹⁹¹ Plut., *Sulla* 9.4.

¹⁹² App., *BC* 1.97.

¹⁹³ לפי התרגום אצל Turcan, p. 256.

¹⁹⁴ את הדמיון בין האלות בכל צמד כזה תיארתי בפרקים הקודמים.

חשובה שקיבל סולא – אולי ההחלטה החשובה ביותר בחייו – ולכן היא קשורה אליו יותר משנדמה היה בתחילה. אנסה להראות את הדמיון בין שתי האלות המופיעות בשני הסיפורים.¹⁹⁵

שתי האלות מתגלות לפני סולא בחלום, אחד מבין שני חלומות של סולא שמוזכרים אצל אפיאנוס ואחד משלושה אצל פלוטרכוס.¹⁹⁶ זהו החלום היחיד בכל אחד מהסיפורים שבו מופיעה אלה – מכנה משותף משמעותי. נראה ששני הסופרים משוכנעים שהחלומות הללו היו רגעים מכווננים בחיי סולא: פלוטרכוס מייחס לחלום את החלטת סולא לעלות על רומא, ואפיאנוס מנסה להסביר בעזרתו כיצד קיבל סולא את הכינוי "אפרודיטוס". ניתן היה לצפות שסיפור כה חשוב יופיע אצל שני הסופרים – בייחוד אצל פלוטרכוס חובב האירועים העל-טבעיים – ולכן ייתכן שמדובר באותו הסיפור, בגרסאות שונות. תיארוך של כל אחד מהחלומות הללו לזמן אחר יפריך טענה זו בקלות, אולם הפרטים הידועים לנו אינם שוללים תיארוך של החלום האפיאני והחלום הפלוטרכי לאותו הזמן. פלוטרכוס מוסר תאריך מדויק, בין יציאת סולא מנולא עד השתלטותו על רומא בפעם הראשונה, כלומר בשנת 88. לעומתו, אפיאנוס מעורפל מאוד לגבי מועד הסיפור, וייתכן שהוא עצמו לא ידע מתי התרחש. מקובל לתארך את תקרית האוראקל לשנת 87,¹⁹⁷ אולם מהטקסט לא ניתן להבין כמה זמן עבר בין ביקור סולא באוראקל לבין הקדשת הכתובת, והאם סולא חלם את החלום לפני הביקור או אחריו. קיבני סבור כי סולא הגיע לאוראקל לאחר שכבר חלם את החלום, על-מנת לשמוע את פירושו; לכן לא מן הנמנע שסולא חלם את החלום ב-88 בדרכו לרומא, והספיק להגיע ליוון עד 87, כדי לא להחמיץ את הפגישה שהועידו לו ההיסטוריונים עם האוראקל.¹⁹⁸ מבחינת התאריך אפוא, אין מניעה שמדובר באותו סיפור.

3.1 אפרודיטה מאפרודיסיאס כאלה לוחמת

אולם סוגיית התאריך פחות מעניינת; בעיני חשוב יותר להדגים את הדמיון בין האלות. על פניו, נראה שבלונה ואפרודיטה הן אלות שונות מאוד זו מזו, שהרי הראשונה היא אלת המלחמה (הרומית) ואילו השנייה היא אלת האהבה והתשוקה (היוונית). נבחן מה מספר לנו הטקסט על כל אחת מהאלות הללו, ונראה שהדמיון ביניהן רב. ראשית, אין ספק ששתי האלות מתוארות בחלומות כאלות לוחמות. לא זו בלבד ששתיהן מסייעות לסולא בקרב, כל אחת גם מלווה בסמלי מלחמה מובהקים: בלונה מצוידת בחזיזי-ברק; אפרודיטה עוטה שריון-מלחמה (או

¹⁹⁵ קיבני (Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 61) מזכיר בהערת שוליים שאפלדרי ציין שאפרודיטה שבחלום האפיאני מזכירה לו את מא-בלונה; קיבני עצמו אינו מסכים איתו, אולם אינו מנמק. נתקלתי בהערה הזו רק לאחר שכבר עמדתי על הדמיון הזה בעצמי, וצר לי שאינני קורא גרמנית ואיני יכול להיתלות באילן גבוה זה. הקטע המקורי של אלפלדי: A. Alföldi, "Redeunt Saturnia regna V: Zum Gottesgnadentum des Sulla", *Chiron* 6, 1976, p. 149 n. 21.

¹⁹⁶ החלום הנוסף אצל אפיאנוס הוא החלום שאותו חולם סולא בלילה שלפני מותו (BC 1.105). שני החלומות הנוספים אצל פלוטרכוס הם חלום אודות מאריוס ובנו (Sulla 28.4) וחלום שסולא חולם זמן קצר לפני מותו (Sulla 37.2) – שונה מעט מזה שמופיע אצל פלוטרכוס.

¹⁹⁷ ראה הערה 25.

¹⁹⁸ יש לציין שלפי פלוטרכוס, נראה שסולא הבין מיד את משמעות החלום שבו הופיעה לפניו בלונה ולא נראה שנוקק לפרשנות האוראקל. יחד עם זאת, ייתכן שמאוחר יותר, לאחר שעזב את איטליה ומעמדו ברומא התערער, סולא רצה לקבל אישור לכך שהאלה (תהא אשר תהא) עדיין תומכת בו ולכן הגיע לדלפי. אני קוטע בכוונה את הדיון הזה ונמנע מהעלאת טיעונים וטיעוני-נגד נוספים, כיוון שמטרת אינה להוכיח באופן מוחלט שמדובר באותה אלה, אלא רק להראות שזו אפשרות סבירה כמו כל אפשרות אחרת.

לוחמת בכלי-הנשק של ארס) ואף זוכה בגרון ("פלקוס", πελεκυς) לאות תודה על עזרתה. בלונה היא אלה-לוחמת מובהקת, ולכן אין זה מפתיע שהיא מופיעה בחלומו של סולא בהקשר מלחמתי. הקשר בין אפרודיטה למלחמה מורכב יותר: אף שאפרודיטה היוונית מוכרת בעיקר כאלת האהבה והתשוקה, הרי שבערים שונות ביוון ובאסיה הקטנה – ביניהן ספרטה, קיתרה, קורינתוס, אפידאורוס, מילאסה ואף אפרודיסיאס – היו פסלים של אפרודיטות חמושות ואזכורים של האלה בהקשר צבאי, עוד לפני זמנו של סולא.¹⁹⁹ אפרודיטה מקושרת למלחמה גם באופן עקיף, באמצעות תיאורה בשירה היוונית המוקדמת כאחותו של ארס או כמאהבת שלו;²⁰⁰ קשר קרום שכזה בין אפרודיטה לארס מתואר גם בעדויות ארכיאולוגיות מהמאות השביעית והשישית.²⁰¹ לבלונה יש תפקיד דומה בשירה ובספרות הרומית, שבה היא מתוארת כבת-לוויה קבועה של מרס, לעתים אף כאחותו או כאשתו;²⁰² אחדים מהאזכורים הללו מקדימים את זמנו של סולא.²⁰³ אם כן, הן בלונה והן אפרודיטה (ובייחוד אפרודיטה מאפרודיסיאס) הן אלות לוחמות, שקרבתן לאל המלחמה מתועדת היטב. הוספת מא למשוואה אף מסייעת לחזק את הדמיון בין האלות. אחד מכינויה של מא היה "ניקפורוס" – "מביאת הניצחון"; מעניין לגלות שבאותו כינוי כונתה גם אפרודיטה בסמירנה ובפרגמון שבאסיה הקטנה ובארגוס שביוון – אולי בהשפעת דמויות של אלות לוחמות מהמזרח, כמו מא.²⁰⁴ הכינויים הדומים מצביעים על תפקידים דומים שמילאו שתי האלות, וייתכן שתרמו לבלבול ביניהן: קל לדמיין את אנשי התקופה קוראים "ניקפורוס" ומסיקים שמדובר במא, בעוד שהמחבר התכוון לאפרודיטה לוחמת כלשהי, ולהיפך. כך ייתכן קרה שמעשים או תכונות שיוחסו במקום מסוים למא ניקפורוס, יוחסו במקום אחר לאפרודיטה ניקפורוס. החלום שחלם סולא לפני עלותו על רומא עשוי להיות דוגמא לטעות כזו של פלוטרכוס או של אחד המקורות שבהם השתמש.

3.2 מא-בלונה כאלה-אם

ראינו אם-כן שאפרודיטה מאפרודיסיאס הייתה לא רק אלת התשוקה, אלא גם אלת מלחמה – מה שמקרב אותה לבלונה. האם גם לבלונה היו תפקידים נוספים, שעשויים לקרבה לאפרודיטה? במקרה של מא-בלונה, בהחלט

¹⁹⁹ ראה הערות 77-78.

²⁰⁰ ראה עמ' 15.

²⁰¹ Marcovich, p. 48; Farnell, p. 654.

²⁰² ראה הפניות אצל "Bellona", s.v. *DGRBM*, p. 217; Weinstock, "Victor", p. 217.

²⁰³ כמו הקומדיות של פלאוטוס (אמצע מאה השלישית עד ראשית המאה השנייה): ויינשטוק מביא את Plautus, *Amphitruo* 43 כדוגמא לקשר בין ויקטוריה, מרס ובלונה – ראה 30 n. 217 p. Weinstock, "Victor", p. 217. אם נסתמך על הטענה של פרסקוט, לפיה Virtutem Victoriā הוא צירוף אחד ואילו Martem Bellonam הוא צירוף נפרד, הרי שמרס ובלונה מוזכרים כאן כצמד; ראה H. Prescott, "Studies in the Grouping of Nouns in Plautus", *Classical Philology* 4 (1), Jan. 1909, p. 8. נוסף של מרס ובלונה שמצאתי אצל פלאוטוס: Plautus, *Bacchides* 847.

²⁰⁴ ראה Pausanias, 2.19.6 עם הפירוש אצל Farnell, p. 654 וגם Weinstock, "Victor", pp. 228-229 n. 104. למיטב הבנתי, האפרודיטות הללו (או לפחות חלקן) כונו "מביאות הניצחון" כבר בתקופתו של סולא. ייתכן שאני טועה, כיוון שלא הצלחתי להניח את ידי על המאמרים שאותם מצטט ויינשטוק (שבכל מקרה כתובים גרמנית שאינני קורא). אך בכל מקרה, מאזכור "אפרודיטה ניקפורוס" על-ידי פאוסאניאס אפשר להניח שגם בני-זמנו פלוטרכוס ואפיאנוס הכירוה ועלולים היו להתבלבל בינה לבין "מא-ניקפורוס".

כך. פלוטרכוס מציין שמי שנגלתה לסולא בחלומו היא "האלה שאת פולחנה קיבלו הרומאים מאת הקפדוקים"²⁰⁵ – אלה שאנו מזהים עם מא, האלה-האם הקפדוקית.²⁰⁶ כאלה-אם היו למא גם תפקידים שאינם מלחמתיים,²⁰⁷ בדומה למגוון התפקידים של עשתורת, האלה שהיוותה השראה לאפרודיטה.²⁰⁸

ישנה נקודה נוספת שצריכה לעורר את חשדנו בסיפור מא-בלונה שמביא פלוטרכוס. כזכור, פלוטרכוס מתלבט לגבי זהותה של האלה שהופיעה בחלומו של סולא, ומציג בפנינו שלוש אפשרויות: לונה, מינרווה או בלונה, וביוונית – סלנה, אתינה או אניו. כיום אנו מזהים את האלה עם מא-בלונה, כיוון שפלוטרכוס מציין שזו "האלה שאת פולחנה למדו הרומאים מהקפדוקים". חוסר היכולת של פלוטרכוס לנקוב בשם מדויק עשוי להעיד על כך שלאותה אלה מזרחית שנגלתה לסולא בחלומו היה מגוון רחב של תפקידים, שהקשה עליו לזהות אותה עם אלה יוונית אחת בלבד. השמות "אתינה" ו"אניו" מעידים שמדובר באלה לוחמת, מה שמסתדר עם התפקיד שהיא ממלאת בחלום. אולם, כיצד קשורה אלת הירח סלנה לעניין? אפשרות אחת היא שפלוטרכוס מכנה בשם "סלנה" אלת-ירח מזרחית שנגלתה לסולא. מספר חוקרים הצביעו על קשר חזק בין עשתורת לירח,²⁰⁹ וניתן להסיק מכך שהאלה שעליה חלם סולא היא עשתורת, או גרסא שלה מאסיה הקטנה, שסולא התודע אליה כאשר שהה במזרח בשנות התשעים.²¹⁰ הסבר זה מאפשר לנו לקשר בין מא-בלונה לאפרודיטה דרך סלנה ועשתורת.

אפשרות שנייה וסבירה יותר היא שכלל לא מדובר בסלנה: לפי הגישה המקובלת במחקר בעשרים השנים האחרונות, יש לקרוא "סֶמְלֶן" (Σεμελη) במקום "סֶלְגֶן" (Σελην).²¹¹ במיתולוגיה היוונית, סמלה היא אימו של דיוניסוס; דמותה מבוססת על אלה-אם בשם זֶמְלו (Zemelo), שאותה עבדו בפריגיה וטראקיה כאלת האדמה,²¹² מה שהופך אותה קרובה יותר מסלנה לאלה שמתאר פלוטרכוס, לפחות מבחינה גיאוגרפית. הזיהוי שמציע פלוטרכוס עם סמלה מעיד שלא אלה שעליה חלם סולא היו גם מאפיינים של אלה-אם, נוסף על היותה אלה לוחמת שמוצאה מאסיה הקטנה. האלה-האם המוכרת ביותר באסיה הקטנה היא כנראה "האם הגדולה" מפריגיה, אולם היא אינה נחשבת אלה לוחמת, ולכן נראה שלא אליה הכוונה.²¹³ לעומתה, מא מקיימת את כל הדרישות – היא אלה-אם לוחמת שמוצאה מאסיה הקטנה – אבל היא אינה היחידה: גם אפרודיטה

²⁰⁵ Plut., *Sulla* 9.4.

²⁰⁶ Turcan, pp. 41, 256-257; Rose, *Religion*, p. 276; Bailey, pp. 190-191; Keaveney, *Repub.*, p. 110; Palmer, pp. 664-665; *Brill's Pauly*, s.v. "Ma"; *OCD*, s.v. "Bellona".

²⁰⁷ *Brill's Pauly*, s.v. "Ma".

²⁰⁸ Marcovich, pp. 45-51.

²⁰⁹ Wright, p. 448.

²¹⁰ מאפיין משותף נוסף לסלנה ולעשתורת הוא התאבותן בעלם בן-תמותה – אנדימיון אצל הראשונה ותמוז אצל האחרונה. ראה Apollonius Rhodius, *Argonautica* 4.55 ff; Pausanias, 5.1.4; H. J. Rose, "Anchises and Aphrodite", *CQ* 18 (1), Jan. 1924, p. 12.

²¹¹ Keaveney, "Sulla and the Gods", p. 68; *Brill's Pauly*, s.v. "Ma".

²¹² H. J. Rose, "Divine Names In Classical Greece", *Harvard Theological Review* 51 (1), Jan. 1958, p. 28; M. Eliade and W. R. Trask, "Zalmoxis", *History of Religions* 11 (3), Feb. 1972, p. 277.

²¹³ בכל המקורות שקראתי אודות "האם הגדולה", אין אזכור להיבטים לוחמים של האלה. למשל, בערך "קיבלי" (Cybele) ב-*OCD* מצוין ש"האם הגדולה" הייתה בראש ובראשונה אלת פרויון, שבין תפקידיה היו גם הפצת מגיפות וריפוי, הגדת עתידות והגנה על אנשיה במלחמה, אולם לא השתתפות פעילה בקרבות (בדומה לתפקיד שהיה לונגוס ברומא). לשם השוואה, מא מוגדרת במפורש כאלת מלחמה וניצחון; ראה "Ma" *Brill's Pauly*, s.v.

מאפרודיסיאס מתאימה לתיאור הזה. כאשר הפכו היוונים את האלה-האם הלוחמת עשתורת ל"אפרודיטה", הם הצניעו את הפן המלחמתי שלה – אולם זה נשמר בכמה מקומות, ביניהם אפרודיסיאס שבאסיה הקטנה. אפרודיטה הלוחמת מאפרודיסיאס מתאימה אפוא לתיאור שמוסר פלוטרכוס אודות האלה שהופיעה בחלומו של סולא: אלה-אם לוחמת מאסיה הקטנה. אם כך, לפנינו סיבה נוספת לזהות את מא-בלונה שבחלום הפלוטרכי עם אפרודיטה מאפרודיסיאס שבחלום האפיאני.²¹⁴

3.3 הגרזן

רמז נוסף לקשר בין שתי האלות הוא הגרזן, שהכתובת של סולא מקשרת לחלום אפרודיטה. אפיאנוס משתמש במילה "פלקוס" (πελεκυς), שפירושה המקובל הוא "גרזן דו-להבי".²¹⁵ הגרזן הדו-להבי מופיע בתמונות ובפסלים של אלים שונים באסיה הקטנה: באפרודיסיאס נמצא תבליט של אל, ככל נראה זאוס, הנושא גרזן כזה.²¹⁶ בעיר לבראונדה (Labraunda), שהייתה קרובה לאפרודיסיאס, נמצאו מטבעות שעליהן דמות זאוס סטראטיוס (Stratios), כשהוא נושא גרזן דו-להבי על כתפו.²¹⁷ אוונס קישר בין "לבראונדה" למילה "לָבְרוּס" (λαβρυσ), שפירושה "גרזן דו-להבי" בשפת לידיה או קאריה, והוא סבור ששורשיו של הלברוס או הפלקוס בתרבות המינואית, שבה שימש סמל דתי.²¹⁸ המינואים זיהו את הגרזן עם אלות ממין נקבה, ובייחוד עם האלה הראשית שלהם, אלת אדמה שנראה שיש קשר בינה לבין "האם הגדולה" של אסיה הקטנה;²¹⁹ ייתכן שהיא המקור לשימוש בגרזנים דו-להביים בפולחן האלות-האמהות של אסיה הקטנה. אם כך, העדויות הארכיאולוגיות מראות שהגרזן הדו-להבי שימש בפולחן האלים באפרודיסיאס, ולפי אפיאנוס, פולחן אפרודיטה אינו יוצא דופן מבחינה הזו. כמו-כן, ידוע לנו שגרזנים כאלה שימשו גם בפולחן מא:²²⁰ כפי שכבר

²¹⁴ ייתכן שעשתורת היא המקור המשותף לשתי האלות, מה שעשוי להסביר את הדמיון הרב ביניהן (מאפיין משותף נוסף של עשתורת, מא ואפרודיטות מסוימות הוא שילוב זונות בפולחן האלה. ראה Strabo, *Geo.* 12.2.3; Marcovich, p. 48; Turcan, p. 137; *Brill's Pauly*, s.v. "Ma" לחילופין, ייתכן שהדמיון אינו נובע ממוצאן מאותה אלה, אלא משום ששתי האלות הללו ממלאות צרכים מסוימים המשותפים לכל בני-האדם, ללא קשר למוצאם או למקום מגוריהם; ראה למשל Rose, "Anchises", pp. 12-13. זהו דיון דיאכרוני מעניין, אולם אינו רלוונטי לענייננו, כיוון שמטרתנו היא בחינה סינכרונית של מערכת ההקשרים של האלות הללו ושל הקשר ביניהן בתקופתו של סולא ובתקופותיהם של הביוגרפים שלו.

²¹⁵ לפי H. J. Liddell, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1961, s.v. "Πελεκυς". טורקן מציין כבדרך-אגב שהגרזן ששלח סולא לאפרודיטה היה דו-להבי, כמו הגרזן שבו השתמשו כוהניה של מא-בלונה, אולם אינו מציין על מה הוא מבסס קביעה זו ואינו מפתח את הנושא; ראה Turcan, p. 256. ובכן, הפירוש הנפוץ של "פֶּלְקוּס" הוא אכן "גרזן דו-להבי", אולם אפיאנוס מתאר בעזרת אותה מילה את הגרזנים שב-fascis שנשא הליקטורים ברומא, שלא היו דו-להביים בהכרח (ראה App., *BC* 1.100, 1.104). אף-על-פי-כן, נראה שבכל זאת מדובר בגרזן דו-להבי: LSJ מציין שהמילה "פֶּלְקוּס" מתארת צורה גיאומטרית של ראש של גרזן דו-להבי ושקיימת המילה "קֶמִפֶּלְקוּן" (κημιπέλεκυν, חצי גרזן דו-להבי) לתיאור גרזן בעל להב אחד. לאור הממצאים האלה, וכיוון שהגרזן הדו-להבי היה סמל דתי נפוץ באסיה הקטנה באותה תקופה (כפי שנראה בהמשך), נראה לי שאפשר להסכים עם טורקן.

²¹⁶ J. Reynolds, C. Roueché, and G. Bodard, "8.207. Votive offering to ?Zeus", *Inscriptions of Aphrodisias 2007*, <http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007>.

²¹⁷ הכינוי "סטראטיוס" מופיע אצל הרודוטוס; בכתובות המקומיות מכונה האל "לבראונדוס". ראה *Brill's Pauly*, s.v. "Labraunda"; *OCD*, s.v. "Labraunda".

²¹⁸ A. J. Evans, "Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations", *JHS* 21, 1901, pp. 108-109.

²¹⁹ M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (New York: Biblio & Tannen, 1971), pp. 220-222; *Brill's Pauly*, s.v. "Labrys".

²²⁰ *Brill's Pauly*, s.v. "Bellona", "Ma"; Turcan, pp. 256-257.

צינתי בפרק אודות מא-בלונה, מא הובאה לרומא ונטמעה בבלונה, ופולחניהן של שתי האלות אוחדו.²²¹ טיבולוס, משורר רומי מהמחצית השנייה של המאה הראשונה, מספר אודות כוהנת של בלונה, ש- "ipsa bipenne suos caedit violenta lacertos"²²² – כאשר bipennis הוא גרזן דו-להבי. אנו רואים אפוא שהגרזן אינו רק מאפיין "צבאי" של אפרודיטה, אלא גם סמל דתי-פולחני חשוב, הן של אפרודיטה מאפרודיסיאס והן של מא-בלונה. הדמיון בין פולחני האלות הוא עוד גורם שעשוי היה לטשטש את ההבדלים ביניהן בעיני המחברים העתיקים.

ראינו אפוא ששתי האלות – מא-בלונה ואפרודיטה מאפרודיסיאס – מספיק דומות על-מנת שנוכל להסיק שמדובר באותה אלה: אפרודיטה מאפרודיסיאס הייתה גם אלה-לוחמת; מא הייתה גם אלה-אם; שתיהן אלות מאסיה הקטנה ושתיהן כוללות את הגרזן הדו-להבי בפולחן שלהן. כעת אבחן את אפשרויות שפותח בפנינו הדמיון בין הגרסאות הסולאנית של שתי האלות.

3.4 פרשנות מחודשת בראי הדמיון בין האלות

כפי שרמזתי בתחילת הפרק, הדמיון בין האלות מעלה את ההשערה שמא-בלונה שמופיעה בחלום הפלוטרכי היא בעצם ונוס לוחמת.²²³ הסיבה לזיהוי האלה כמא-בלונה עשויה להיות טעות של פלוטרכוס; קל לדמיין כיצד נתקל בכינוי "ניקפורוס" ומסיק שמדובר במא ניקפורוס – כשלמעשה כוונתו של סולא (או של המקור שעליו הסתמך פלוטרכוס) הייתה לאפרודיטה ניקפורוס.²²⁴ אם נקבל את ההשערה הזו, אזי הקשר בין סולא לונוס-אפרודיטה החל ממש לפני עלייתו על רומא בשנת 88, ולא לאחר ביקורו באוראקל בשנת 87, כפי שנהוג היה לחשוב עד כה. אפשר להרחיק לכת, ולהחליף את מא-בלונה בונוס גם בסיפור הנבואה של שנת 83; במקרה כזה, נמצא שונוס שימשה את סולא בתעמולתו באופן רצוף, מהרגע שבו עודדה אותה לעלות על רומא בשנת 88 ועד שמורנה הטביע במזרח את המטבע האחרון הנושא את דיוקנה, בשנת 80 בקירוב. ההסבר הזה, שמעלים לחלוטין את מא-בלונה מ"חיי סולא", נראה לי שגוי: עדויות היסטוריות וארכיאולוגיות מוכיחות שסולא הקים מקדש למא-בלונה – מה שמעיד על קשר בינו לבין האלה, שאין סיבה טובה להניח שפלוטרכוס החמיץ. מלבד זאת, כפי שתיארתי בפרק הקודם, הופעתה של בלונה בהחלט הגיונית בהתחשב בנסיבות: סולא רצה לגייס לטובתו את ההקשר האנטי-סמניטי של האלה. לפיכך, אינני רואה טעם לפסול את תיאוריו של פלוטרכוס ולכפות זיהוי עם ונוס.

²²¹ ייתכן שבידי סולא עצמו, שהקים את המקדש הראשון למא-בלונה בעיר. ראה Palmer, p. 664; Rose, p. 276.

²²² Tibullus, *Elegiae* 1.6.43-54.

²²³ המקרה ההפוך, שאפרודיטה מאפרודיסיאס היא למעשה מא-בלונה, אינו סביר בעיני: אפיאנוס מציין מפורשות שסולא שלח את הגרזן למקדש אפרודיטה באפרודיסיאס, שלא נראה שעברו בו את מא.

²²⁴ כפי שכבר ציינתי, הכינוי "ניקפורוס" היה משותף לשתי האלות – ראה עמ' 35.

יש לי השערה נוספת שנובעת מהדמיון בין האלות, גם אם אינה מחייבת אותו. ציינתי בפרק הקודם שמא-בלונה מוזכרת פעמיים ב"חיי סולא", ובשתייהן היא קשורה לעלייתו על רומא. מעניין לגלות ששני האזכורים האלה הם המקרים היחידים שבהם מוזכרת האלה בסדרת "חיי אישים" של פלוטרכוס.²²⁵ דמותה של מא-בלונה היא אפוא ייחודית לסולא – ויותר מזה, היא ייחודית לכיבושי רומא בידי סולא. הממצא הזה מעלה את החשד שסולא בחר ליצור אבחנה ברורה בין עליותיו על רומא לאירועים משמעותיים אחרים בחייו. את האבחנה הזו ביקש ליצור על-ידי שימוש באלה יוצאת-דופן – כה יוצאת-דופן, ששמה כלל אינו מוזכר בביוגרפיות האחרות של פלוטרכוס. קל להבין מדוע עשה זאת: עלייתו הכפולה של סולא על רומא בראש צבאו נחשבה אירוע טראומטי עבור בני תקופתו, וכבר הסברתי שסולא עמל קשות כדי להשכיחו או להצדיקו. סולא, שהקפיד לזקוף את ניצחונותיו בקרבות לזכותה של ונוס,²²⁶ חרג ממנהגו בשני המקרים הללו – כדי לא לקשר בין האלה החשובה ביותר לתעמולתו לבין המעשים הלא-פופולאריים. את הניצחון, כמו גם את האחריות למעשה – שהרי בשני המקרים האלה היא זו שעודדה את סולא לעלות על רומא – בחר סולא להטיל על אלה אחרת, מא-בלונה. כן נותרה ונוס נקייה מכל אשמה, וסולא יכול היה להוסיף להשתמש בה בתעמולתו. מדוע בחר סולא במא-בלונה דווקא? ראשית, ישנו ההקשר האנטי-סמניטי של בלונה שציינתי לעיל. סיבה אפשרית אחרת היא שמא-בלונה הייתה אלה שסולא יכול היה להרשות לעצמו "לבזבז" על העניין הזה: סולא לא נזקק לשירותיה כאלת מלחמה בתעמולתו, כיוון שהציג את ונוס כמי שהעניקה לו את ניצחונותיו, וגם אם רצה לגוון, תמיד יכול היה לבחור בויקטוריה או במרס;²²⁷ נוסף על כך, מא, כאלה זרה, הייתה שער לעזאזל מצוין. כמוכן, ההסבר הזה מייחס לסולא תכנון מתוחכם ביותר של התעמולה שהפיץ; אולם כפי שהראיתי בפרקים הקודמים, אין זה מן הנמנע. בהחלט נראה שסולא, "שהשועל והאריה שכנו בנפשו יחדיו" כדברי קארבו, השקיע בכך מחשבה רבה.²²⁸ ייתכן שהדמיון בין אפרודיטה-ונוס למא-בלונה עשוי להבהיר אירוע נוסף בביוגרפיה של סולא. פלוטרכוס מספר על אות-ניצחון שסולא הקדיש למרס, ויקטוריה ונוס לאחר ניצחוננו בכיירוניאה (19.5). הקדשת האות לנוס מפתיעה במבט ראשון, כפי שכבר ציינתי בפרק אודות ונוס, שבו הצגתי מספר הסברים אפשריים לכך. כעת אציע הסבר נוסף, המבוסס על המסקנות שעלו בדיון הנוכחי. ויישטוק מציין כי השילוב מרס-ויקטוריה-בלונה נפוץ בספרות הרומית;²²⁹ לו היה סולא מקדיש את האות לשלישייה הזו, היינו מקבלים זאת כמוכן מאליו.

²²⁵ בספרים האחרים בסדרה, השם "בלונה" מופיע רק בצירוף "מקדש בלונה", ואילו השמות "מא" ו"אניו" אינם מוזכרים כלל. חיפוש נערך ב George Bell & Sons, 1892, *Plutarch's Lives*, London: http://www.gutenberg.org/etext/14033_14114_14140

²²⁶ סולא הקדיש את ניצחונותיו לאפרודיטה באות-הניצחון שהקים בכיירוניאה (Plut., *Sulla* 19.5), בכתובת שצירף לגרזן ששלח למקדשה באפרודיסיאס (App., *BC* 1.97) וברבים מהמטבעות שטבע משנת 85 ואלך.

²²⁷ כפי שעשה בכיירוניאה או בסיקון (Sicyon); ראה Keaveney, p. 61 n. 84.

²²⁸ לוס סבור שהתעמולה של סולא לקראת שובו לאיטליה הייתה מתוכננת היטב; חוקרים אחרים מתארים גם הם מידה רבה של תחכום בתעמולה הנומיסמטית בשנות השמונים, הן מצד המאריאנים והם מצד הסולאנים; ראה המאמרים של Luce; Rowland; Frier (בייחוד חביב עלי מטבע אפולו והסאטיר שמתואר אצל Luce, p. 38). כנגד הגישה הזו אפשר לטעון שהחוקרים המודרניים, שמנתחים את התקופה "ממעוף הציפור" ושלרשותם שפע של מקורות, מציעים הסברים מורכבים מדי, שהרומאי הממוצע בן המאה הראשונה כלל לא העלה על דעתו.

²²⁹ Weinstock, "Victor", p. 217.

בלונה אמנם לא הייתה מוכרת כונוס, בוודאי לא ביוון, אולם אות-הניצחון המדובר נכתב ככל הנראה לטינית²³⁰ – מכאן שסולא הועיד אותו לקהל רומי, שהכיר את בלונה ושעבורו הקדשת אות-ניצחון לשלישיה מרס-ויקטוריה-בלונה הייתה טבעית לחלוטין. ייתכן שפלוטרכוס לא הכיר את המנהג הרומי שתיארת, אולם כבן בויאטיה בוודאי הכיר היטב את הקשר בין ארס לאפרודיטה, כמו גם גרסא מקומית של אפרודיטה לוחמת שאפשר שהייתה מקובלת באזור.²³¹ משום כך, עבור פלוטרכוס טבעי היה שדווקא אפרודיטה תוזכר בהקדשה. גם כאן ייתכן שמקור הטעות בשיוך הכפול של הכינוי "ניקפורוס" – לאפרודיטה מחד ולמא מאידך. מתיאורו של פלוטרכוס ניתן אמנם להבין שבתקופתו אותות-הניצחון של סולא עדיין עמדו,²³² וכיליד המקום סביר שראה אותם במו-עיניו; אבל בהחלט ייתכן שהכתובות היטשטשו או הוחלפו במאתיים השנים שעברו מאז הציב אותן סולא, ולכן יש לקבל את עדות-הראייה של פלוטרכוס בעירבון מוגבל. יצוין שאם מקבלים את ההשערה של קמפ ושות', לפיה שני האותות כללו הקדשות ביוונית – כלומר, נועדו לתושבי בויאטיה בפרט ויוון והמזרח בכלל – אזי סביר יותר ששמה של אפרודיטה, ולא של בלונה או של אניו, הוא זה שהופיע בהקדשה.

* * *

בעבודה זו תיארת את השימושים התעמולתיים שעשה סולא בדמויותיהן של ונוס ושל בלונה ואת ההקשרים שהיו לאלות האלו בתקופתו. ראינו שישנו קשר ברור ועקבי בין צורך תעמולתי של סולא בזמן ובמקום מסוים לבין דמות האלה שבה בחר להשתמש באותן נסיבות: הן לאפרודיטה-ונוס והן למא-בלונה היו תפקידים מוגדרים היטב בתעמולה הסולאנית, והבחירה האם להשתמש, בנסיבות מסוימות, דווקא בראשונה או דווקא בשנייה לא הייתה מקרית ונעשתה באופן מחושב. השימוש העקבי שעשה סולא באיטליה בדמותה של כל אלה בנסיבות מסוימות מראה שהוא ניהל שם תעמולה מתוכננת היטב, שמטרתה להשכיח מהציבור את האירועים שיצרו לו תדמית שלילית, ובראשם את עלייתו הכפולה על רומא. סולא בחר להציג את ונוס כאחראית לניצחונותיו, ואף עשה זאת באופן שיטתי במטבעותיו מאז 85, כדי להוכיח את חוקיות האימפריום שלו לקראת שובו לאיטליה. הניצחונות שבהם זכה סולא הודות לנוס הוכיחו שהיא תומכת בו ורואה בו מנהיג ראוי לצאצאיה – גם אם השלטון ברומא הכריז עליו כ"אויב הרפובליקה". ונוס סייעה לסולא לא רק בקרב הרומאים, אלא גם בקרב העמים האיטלקים האחרים, שסולא רצה לגייס את תמיכתם. לשם כך היה על סולא לשכנע את האיטלקים שהוא כבר אינו מתנגד לאזורחם כפי שהתנגד בשנת 88. היותה של ונוס אלה פופולארית בכל איטליה, וזיהויה עם מאפיינים "חיוביים" כפריון, שפע ושלווה העניקו גיבוי אלוהי להצהרה שפרסם סולא אודות תמיכתו בתהליך האזורח. גם למא-בלונה היה תפקיד מוגדר: שני האזכורים היחידים שלה – לא רק ב"חיי סולא", אלא בכל "חיי האישים" של פלוטרכוס – קשורים לשתי הפעמים שבהן עלה סולא על רומא

²³⁰ ראה הערה 41.

²³¹ ראה ההסבר שלי בעמ' 16.

²³² Plut., *Sulla* 19.5. ככל התרגומים שבהם נעזרתי (לעברית ולאנגלית) האותות מתוארים בלשון הווה.

בראש צבאו. סולא בחר בבלונה כדי להשכיח את העובדה שסכסוך אישי עם מאריוס או עם ממשיתיו היה הסיבה לעליותיו על רומא. השימוש בבלונה, האלה האנטי-סמניטית, אפשר לו לקשר את הסמניטים לשני האירועים (אף שבשנת 88 לא היה להם כל קשר לנעשה) ולהציג את כיבוש רומא על-ידו כמהלך שהיה חיוני להצלת רומא מציפורני הסמניטים ובעלי-בריתם.

לגבי תעמולה שהפיץ סולא במזרח, לפני שובו לאיטליה, המצב ברור פחות: סקרתי שני קטעים, סיפור הגרון שנשלח לאפרודיטה מאפרודיסיאס ותיאור ההקדשה על אות-הניצחון בכיירוניאה; בניגוד לתעמולה הסולאנית באיטליה, בשני הסיפורים מהמזרח אין מניע משותף לשימוש של סולא בדמות אפרודיטה – אולי משום שסולא לא היה צריך להצדיק את עצמו באזורים הללו, אלא רק לשאת חן, ולשם כך בחר באלים מקומיים.

השימוש המתוכנן של סולא בתעמולה בא לידי ביטוי גם בכך שטרח לכתוב אוטוביוגרפיה לפני מותו. סולא עמד על כוחה של התעמולה לעצב את האופן שבו יתפסו אותו לא רק בחייו, אלא גם לאחר מותו – וביקש להצדיק את מעשיו לפני הדורות הבאים על-ידי הצגת גרסתו-שלו לאירועים. נראה שעל ערש דווי סולא הבין שאף שנלחם במיתרידאטס, במאריאנים ובסמניטים ויכול לכולם, המלחמה הקשה ביותר שלו, נגד שר ההיסטוריה, עדיין לפניו.

ביבליוגרפיה

מקורות עתיקים

1. ---. *Periocha Livii*.
2. Appianus. *Bellum Civile*.
3. Appianus. *Mithridatica*.
4. Cassius Dio. *Historiae Romanae*.
5. Euripides. *Phoenissae*.
6. Frontinus. *Strategemata*.
7. Herodotos. *Historiae*.
8. Hesiodos. *Theogonia*.
9. Homeros. *Ilias*.
10. Iuvenalis. *Saturae*.
11. Livius. *ab Urbe Condita*.
12. Pausanias. *Graeciae Descriptio*.
13. Plautus. *Amphitruo*.
14. Plautus. *Bacchides*.
15. Plinius. *Naturalis Historia*.
16. Plutarchos. *de Fortuna Romanorum*.
17. Plutarchos. *Marius*.
18. Plutarchos. *Sulla*.
19. Strabo. *Geographica*.
20. Tibullus. *Elegiae*.
21. Valerius Maximus. *Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem*.
22. Velleius Paterculus. *Historiae Romanae*.

מקורות חדשים

1. Adkins, L., and R. A. Adkins. *Dictionary of Roman Religion*. New York: Facts on File, 1996.
2. Altheim, F. (tr. H. Mattingly). *History of Roman Religion*. pp. 314-315.
3. Aubet, M. E. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
4. Badian, E. "Sulla's Augurate". *Arethusa* 1, 1968, pp. 26-46.
5. Badian, E. *Studies in Greek and Roman History*. Oxford: B. Blackwell, 1964, pp. 157-178, 206-234.
6. Bailey, C. *Phases in the Religion of Ancient Rome*. Westwood, CT: Greenwood Press, 1972, pp. 190-192.

7. Balsdon, J. P. V. D. "Sulla Felix". *Journal of Roman Studies* 41 (1-2), 1951, pp. 1-10.
8. Balsdon, J. P. V. D. Review of *Studies in Greek and Roman History*, by E. Badian. *Journal of Roman Studies* 55 (1-2), 1965, pp. 229-232.
9. Beard, M., J. North, and S. Price. *Religions of Rome, Vol. I: A History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
10. Bremmer, J. "The Legend of Cybele's Arrival in Rome". In M. J. Vermaseren (ed.), *Studies in Hellenistic Religions*. Leiden: E. J. Brill, 1979, pp. 9-22.
11. Brenk, F. E. "The Dreams of Plutarch's Lives". *Latomus* 34, 1975, pp. 336-349.
12. Briscoe, J. Review of *Sulla, the Last Republican* by A. Keaveney. *Journal of Roman Studies* 75, 1985, pp. 238-239.
13. Cagniard, P. F. "L. Cornelius Sulla in the Nineties: a Reassessment". *Latomus* 50, 1991, pp. 285-303.
14. Camp, J., M. Ierardi, J. McInerney, K. Morgan, and G. Umholtz. "A Trophy from the Battle of Chaironeia of 86 B.C.". *American Journal of Archaeology* 96 (3), Jul. 1992, pp. 443-455.
15. Cancik, H. and H. Schneider (eds.). *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World: Antiquity*. Leiden: Brill, 2002-2007.
16. Crawford, M. H. *Roman Republican Coinage, Vols I-II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.
17. Eliade, M., and W. R. Trask. "Zalmoxis". *History of Religions* 11 (3), Feb. 1972, pp. 257-302.
18. Evans, A. J. "Mycenaean Tree and Pillar Cult and Its Mediterranean Relations". *Journal of Hellenic Studies* 21, 1901, pp. 99-201.
19. Farnell, L. R. *The Cults of the Greek States, Vol. II*. New Rochelle, NY: Caratzas Bros., 1977, pp. 618-669.
20. Frier, B. W. "Augural Symbolism in Sulla's Invasion of 83". *American Numismatic Society Museum Notes* 13, 1967, pp. 111-118.
21. Frier, B. W. "Sulla's Propaganda: The Collapse of the Cinnan Republic". *American Journal of Philology* 92 (4), Oct. 1971, pp. 585-604.
22. Hornblower, S., and A. Spawforth (eds.) *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
23. Keaveney, A. "Sulla and the Gods". In C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History III*. Brussels: Latomus, 1983, pp. 44-79.
24. Keaveney, A. *Sulla, the Last Republican*. London: Routledge, 2005
25. Lewis, N., and M. Reinhold. *Roman Civilization, Vol. I: The Republic and the Augustan Age*. 3rd edition. New York: Columbia University Press, 1990.
26. Liddell, H. J., R. Scott, and H. S. Jones. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1961.
27. Liebeschuetz, J. H. W. G. *Continuity and Change in Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press, 1979.
28. Lloyd-Morgan, G. "Nemesis and Bellona: a Preliminary Study of Two Neglected Goddesses". In S. Billington and M. Green (eds.), *The Concept of the Goddess*. London and New York: Routledge, 1996, pp. 120-128.

29. Luce, T. J. "Political Propaganda on Roman Republican Coins circa 92-82 B.C." *American Journal of Archaeology* 72 (1), Jan. 1968, pp. 25-39.
30. Marcovich, M. "From Ishtar to Aphrodite". *Journal of Aesthetic Education* 30 (2), Special Issue: Distinguished Humanities Lectures II, Summer 1996, pp. 43-59.
31. Nilsson, M. P. *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. New York: Biblo & Tannen. 1971, 194-235.
32. Palmer, R. E. A. "The Neighbourhood of Sullan Bellona at the Colline Gate". *Mélanges de l'École Française de Rome* 87, 1975, pp. 653-665.
33. Perrin, B. (tr.). *Plutarch's Lives*. Cambridge, MA: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1959-1968.
34. Prescott, H. W. "Studies in the Grouping of Nouns in Plautus". *Classical Philology* 4 (1), Jan. 1909, pp. 1-24.
35. Radice, B. *Who's Who in the Ancient World*. London: Anthony Blond, 1971.
36. Reynolds, J., C., Roueché, and G. Bodard. *Inscriptions of Aphrodisias* 2007. <http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007> (accessed November 25, 2007).
37. Rives, J. "Venus Genetrix outside Rome". *Phoenix* 48 (4), Winter 1994, pp. 294-306.
38. Rose, H. J. "Anchises and Aphrodite". *The Classical Quarterly* 18 (1), Jan. 1924, pp. 11-16.
39. Rose, H. J. "Divine Names In Classical Greece". *Harvard Theological Review* 51 (1), Jan. 1958, p. 3-32.
40. Rose, H. J. *Religion in Greece and Rome*. New York: Harper, 1959, p. 276.
41. Rowland, R. J. "Numismatic Propaganda under Cinna". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 97, 1966, pp. 407-419.
42. Salmon, E. T. *Samnium and the Samnites*. Cambridge: University Press, 1967.
43. Scullard, H. H. *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*. London: Thames and Hudson, 1981.
44. Scullard, H. H. *From the Gracchi to Nero: a History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*. London: Routledge, 1988, pp. 61-84, 401-416.
45. Sherk, R. K. *Roman Documents from the Greek East: Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1969.
46. Sherk, R. K. *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
47. Smith, W. (ed.). *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. New York: AMS Press, 1967.
48. Stewart, A., and G. Long (tr.). *Plutarch's Lives*. London: George Bell & Sons, 1892, <http://www.gutenberg.org/etext/14033>, [/14114](http://www.gutenberg.org/etext/14114), [/14140](http://www.gutenberg.org/etext/14140) (accessed December 2, 2007).
49. Stewart, R. "The Jug and Lituus on Roman Republican Coin Types: Ritual Symbols and Political Power". *Phoenix* 51 (2), Summer 1997, pp. 170-189.
50. Swindler, M. H. "Venus Pompeiana and the New Pompeian Frescoes". *American Journal of Archaeology* 27 (3), July-Sep. 1923, pp. 302-313.
51. Sydenham, E. A. *Coinage of the Roman Republic*. New York: Arno Press, 1975.

52. Temelini, M. A. "Pompey's Politics and the Presentation of his Theatre-Temple Complex, 61–52 BCE". *Studia Humaniora Tartuensia* 7.A.4, July 2006.
53. Turcan, R. (tr. A. Neville). *The Cults of the Roman Empire*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 1996.
54. Weinstock, S. "Victor and Invictus". *Harvard Theological Review* 50 (3), July 1957, pp. 211-247.
55. Weinstock, S. *Divus Julius*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
56. White, H. (tr.). *Appian's Roman History*. Cambridge, MA: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1962-1968.
57. WildWinds. "L.Sulla. 84-83 BC. AR Denarius (3.86 gm). Diademed head of Venus right; cupid with long palm branch before Capis and lituus between two trophies. Cr3592; Syd 761; Cornelia 30. Sear RCV 276". *Ancient Coins*. <http://www.wildwinds.com/coins/sear5/s0276.html> (accessed November 24, 2007).
58. Wright, T. F. "A Symbolic Figure of the Queen of Heaven". *The Biblical World* 17 (6), June 1901, pp. 447-449.

59. ליבס, י. ג. (תר'). חיי אישים לפלוטרכוס: אנשי רומי. ירושלים: מוסד ביאליק, 1954/1962.

60. שצמן, י. *תולדות הרפובליקה הרומית*. ירושלים: מאגנס, 1989, עמ' 376-400.